

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Π.Μ.Σ. Ο Αρχαίος Μεσογειακός Κόσμος : Ιστορία και Αρχαιολογία

Οστεοαρχαιολογία
και
Δημόσια Αρχαιολογία

ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥ ΛΑΜΠΡΙΝΗ
A.M. 951

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια : Νένα Γαλανίδου

Διπλωματική εργασία υποβληθείσα στο τμήμα Ιστορία και Αρχαιολογίας
του Πανεπιστημίου Κρήτης

Ρέθυμνο, 2021

Περιεχόμενα

Περίληψη	3
Abstract	4
Ευχαριστίες	5
Κεφάλαιο 1^ο : Εισαγωγή.....	6
Κεφάλαιο 2^ο: Εννοιολογικό Πλαίσιο	8
Όροι, ορισμοί και σημασίες	8
Οστεοαρχαιολογία: Ο σκελετός ως πηγή πληροφοριών	10
Δημόσια Αρχαιολογία	13
Οστεοαρχαιολογία και Δημόσια Αρχαιολογία.....	17
Κεφάλαιο 3^ο: Ανθρώπινα κατάλοιπα σε μόνιμες και περιοδικές εκθέσεις.....	21
Μουσεία και κατηγοριοποίηση ανθρώπινων καταλοίπων	21
Τα ανθρώπινα κατάλοιπα ως μουσειακά εκθέματα. Η εμπειρία του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης	24
Το Ανθρωπολογικό Μουσείο της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών	26
Μύρτις: Μια περιοδεύουσα έκθεση με εκπαιδευτικό και επιστημονικό ενδιαφέρον	30
Το Οστεοφυλάκιο Sedlec στην Τσεχία	33
Κεφάλαιο 4^ο: Εκθέσεις ανθρώπινων καταλοίπων και η συμμετοχή του κοινού	35
Η σπουδαιότητα της δημόσιας έκθεσης των ανθρώπινων καταλοίπων	35
Το μουσείο ως χώρος επικοινωνίας, έκφρασης και ψυχαγωγίας	37
Κατηγορίες κοινού	38
Τρόποι προσέγγισης και συμμετοχής του κοινού	42
Κεφάλαιο 5^ο: Μέθοδοι και πρακτικές συμμετοχής του κοινού σε εκθέσεις ανθρώπινων καταλοίπων.....	45
Έργα ψηφιοποίησης, προβολής και ανάδειξης του πολιτιστικού αποθέματος	45
Εκπαιδευτικά Προγράμματα και δράσεις για το κοινό	49
Τουριστικά προγράμματα και ξεναγήσεις.....	60
Κεφάλαιο 6^ο: Συμπεράσματα – Συζήτηση.....	67
Βιβλιογραφία	69
Ηλεκτρονικές Σελίδες	73

Περίληψη

Τα οστεολογικά κατάλοιπα δίνουν μοναδικές γνώσεις για την ανθρώπινη ιστορία καθώς αποτελούν μαρτυρία για το ανθρώπινο γένος και τον πολιτισμό του. Οι δημογραφικές και περιβαλλοντικές αλλαγές, οι μεταναστεύσεις, η εξάπλωση των ασθενειών και ο αντίκτυπος της βίας και των συγκρούσεων αφήνουν ίχνη στον σκελετό. Η παρουσία των ανθρώπινων καταλοίπων σε συλλογές και εκθέσεις μουσείων, αποτελούν σημεία επικοινωνίας λαών και πολιτισμών. Η κατηγορία αυτή της αρχαιολογικής μαρτυρίας αποτελεί τη βάση για να αναπτυχθούν συνεργασίες και να δημιουργηθούν δίκτυα ανταλλαγής ιδεών και εμπειριών. Στην παρούσα εργασία, συναντώνται η Οστεοαρχαιολογία και η Δημόσια Αρχαιολογία και εξετάζεται η σπουδαιότητα και ο ρόλος της έκθεσης των ανθρώπινων καταλοίπων στο ευρύ κοινό. Σκοπός της μελέτης είναι να διερευνήσει πτυχές της παρουσίας των ανθρώπινων σκελετικών κατάλοιπων στην δημόσια σφαίρα, μέσα από ανοιχτές βάσεις δεδομένων, εκπαιδευτικά προγράμματα και μουσειακές εκθέσεις. Εξετάζονται θέματα όπως ο σκελετός ως πηγή πληροφοριών, οι κατηγορίες μουσείων και συλλογών που εκθέτουν ανθρώπινα κατάλοιπα, οι τρόποι συμμετοχής του κοινού μέσω εκπαιδευτικών και άλλων προγραμμάτων, από ελληνικούς και ξένους φορείς με σκοπό εκπαιδευτικό, ενημερωτικό και ψυχαγωγικό. Παρουσιάζονται και προσεγγίζονται κριτικά οι τρόποι με τους οποίους τα μουσεία, προσεγγίζουν τα οστεοαρχαιολογικά κατάλοιπα και υπηρετούν την εκπαίδευση και την ψυχαγωγία του κοινού καθώς και η επίδραση τέτοιων μουσειακών συλλογών σε διαφορετικές κατηγορίες κοινού.

Λέξεις - κλειδιά: Οστεοαρχαιολογία, Δημόσια Αρχαιολογία, Ανθρώπινα Κατάλοιπα, Εκπαιδευτικά Προγράμματα, Μουσειακές Συλλογές

Abstract

Osteological remains give unique knowledge of human history as they are a testimony to humans and its culture. Demographic and environmental changes, migration, the spread of disease and the impact of violence and conflict are leaving their mark on the skeleton. The presence of human remains in museum collections and exhibitions are points of communication between peoples and cultures. This category of archaeological evidence is the basis for developing collaborations and creating networks for the exchange of ideas and experiences. In the present work, Osteoarcheology and Public Archeology meet and examine the importance and role of the exposure of human remains to the general public. The purpose of the study is to explore aspects of the presence of human skeletal remains in the public sphere, through open databases, educational programs and museum exhibitions. Issues such as the skeleton as a source of information, the categories of museums and collections that exhibit human remains, the ways of public participation through educational and other programs, by Greek and foreign agencies for educational, informational and entertainment purposes are examined. The ways in which museums approach osteoarcheological remains and serve the education and entertainment of the public as well as the impact of such museum collections on different categories of the public are presented and critically approached.

Keywords: Osteoarcheology, Public Archeology, Human Remains, Educational Programs, Museum Collections.

Ευχαριστίες

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στα πλαίσια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών, «*Ο Αρχαίος Μεσογειακός Κόσμος : Ιστορία και Αρχαιολογία*», του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα Καθηγήτρια μου, κ. Νένα Γαλανίδου για τη συνεργασία, την εποπτεία και την καθοδήγηση στην ενασχόλησή μου με την παρούσα διπλωματική εργασία. Τις καθηγήτριες κ. Α.Μπούνια και κ. Κ.Κόπακα για την συνεργασία και τις χρήσιμες υποδείξεις που συνέβαλλαν στην ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω συμφοιτητές, συναδέλφους και φίλους για την πολύτιμη βοήθεια τους όλον αυτόν τον καιρό. Τέλος, ένα μεγάλο «ευχαριστώ» στην οικογένειά μου και τον σύντροφο μου, για την αμέριστη συμπαράσταση τους, την υπομονή τους κατά την διάρκεια εκπόνησης της μεταπτυχιακής εργασίας και των σπουδών μου, καθώς και την πολύτιμη στήριξή τους σε κάθε βήμα της ζωής μου.

Κεφάλαιο 1^ο : Εισαγωγή

Από τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα κ.ε. η έκθεση των ανθρώπινων καταλοίπων σε αρχαιολογικούς χώρους και σε μουσεία έχει δημιουργήσει ένα πλούσιο αποθεματικό κεφάλαιο στη διεθνή βιβλιογραφία σχετικά με την σπουδαιότητα των οστών για την κατανόηση των κοινωνιών του παρελθόντος. Έχει συνεισφέρει στην εκπαίδευση του κοινού, στην απόκτηση ιστορικής γνώσης καθώς και στην καλλιέργεια της συλλογικής ταυτότητας. Από τη δεκαετία του 1980 κ.ε. το κέντρο βάρους μετατοπίστηκε από τα αντικείμενα των συλλογών και τις πληροφορίες που τα συνοδεύουν στην επικοινωνία με τον επισκέπτη και στην εμπειρία που καλείται να βιώσει μέσα στο μουσείο. Σε πολλές περιπτώσεις, τα ανθρώπινα κατάλοιπα έχουν προσωπική, πολιτιστική, συμβολική, πνευματική ή θρησκευτική σημασία για άτομα ή ομάδες. Και σε αυτό ακριβώς το σημείο η Οστεοαρχαιολογία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη Δημόσια Αρχαιολογία. Οι προσδοκίες των μουσείων και αρχαιολογικών χώρων αλλάζουν, καθώς σήμερα καλούνται να συμβάλουν στην δημιουργική εμπειρία και από χώροι προσέλευσης παθητικών παρατηρητών να γίνουν κέντρα δράσης και αναζήτησης. Μεταβάλλονται σε χώρους ευχαρίστησης, ψυχικής ανάτασης, έμπνευσης και πνευματικής απελευθέρωσης του ατόμου ως μέλους της κοινωνίας.

Η παρούσα εργασία εστιάζει στην Οστεοαρχαιολογία και τη Δημόσια Αρχαιολογία για να μελετήσει τη σύνδεση μεταξύ αυτών των δύο επιστημονικών πεδίων στο πλαίσιο μόνιμων ή περιοδικών εκθέσεων σε μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους. Αντλεί το υλικό της, κατά κύριο λόγο, από τη βιβλιογραφία. Στόχος της εργασίας είναι να εξετάσει τη σημασία των ανθρώπινων καταλοίπων σε εκπαιδευτικό, ενημερωτικό και ψυχαγωγικό επίπεδο σε συλλογές μουσείων και αρχαιολογικών χώρων καθώς και τους τρόπους συμμετοχής διαφορετικών κατηγοριών κοινού, μέσα από μελέτες περίπτωσης. Διατυπώνονται ερωτήματα όπως: Τί είδη πληροφοριών παρέχουν τα ανθρώπινα κατάλοιπα και πώς μπορεί το ευρύ κοινό να συμμετέχει σε αυτές τις πληροφορίες; Ποιος είναι ο ρόλος της δημόσιας έκθεσής τους και ποιες είναι οι κατηγορίες μουσείων που εκθέτουν ανθρώπινα κατάλοιπα; Ποιοι έχουν πρόσβαση στην οστεοαρχαιολογική πληροφορία και με ποιους τρόπους;

Η εργασία αναπτύσσεται σε έξι κεφάλαια (κεφ.1-6), τα κάτωθι:

Το κεφάλαιο 1 αποτελεί μια εισαγωγή για το αντικείμενο και την μέθοδο της παρούσας μελέτης.

Το κεφάλαιο 2 εισάγει έννοιες και όρους, χρήσιμα για τον προσδιορισμό του εννοιολογικού

πλαίσιου μέσα στο οποίο θα κινηθεί η μελέτη. Αναλύει τους όρους Οστεοαρχαιολογία, Δημόσια Αρχαιολογία, Ανθρώπινα Κατάλοιπα και χωρίζει σε κατηγορίες τα είδη των ανθρώπινων καταλοίπων καθώς και τα είδη πληροφοριών που παρέχουν. Παράλληλα, εξετάζει τη σχέση μεταξύ Οστεοαρχαιολογίας και Δημόσιας Αρχαιολογίας και την σπουδαιότητα της συνεισφοράς τους στην κοινωνία.

Το κεφάλαιο 3 εξετάζει τις κατηγορίες μουσειακών συλλογών που εκθέτουν ανθρώπινα κατάλοιπα και μελετάει μεθόδους και πρακτικές, από μουσεία του ελλαδικού χώρου και του εξωτερικού, που εκθέτουν διαφορετικές συλλογές οστεολογικού υλικού και στοχεύουν σε διαφορετικά είδη κοινού.

Στο κεφάλαιο 4, αναλύονται θέματα όπως η σπουδαιότητα της δημόσιας έκθεσης ανθρώπινων καταλοίπων, τις κατηγορίες κοινού και τους τρόπους συμμετοχή τους σε μουσειακές εκθέσεις. Εξετάζεται, επίσης, η σημασία του μουσείου ως χώρου επικοινωνίας, έκφρασης και ψυχαγωγίας.

Στο κεφάλαιο 5, εξετάζονται μέθοδοι και πρακτικές, με τις οποίες τα μουσεία προσεγγίζουν διαφορετικές ομάδες κοινού, με σκοπό την δημιουργία σχέσεων μεταξύ του κοινού και του επιστημονικού πεδίου της Οστεοαρχαιολογίας. Οι μέθοδοι και πρακτικές, καλύπτουν ένα φάσμα διαφορετικών χωρών και ομάδων κοινού, με διαφορετικό περιεχόμενο συλλογών, στόχο προγραμμάτων και τρόπο αξιοποίησης των καταλοίπων.

Στο κεφάλαιο 6 ακολουθεί η Συζήτηση και τα Συμπεράσματα, όπου συνοψίζονται διαπιστώσεις και ερωτήματα που αναδύθηκαν σε όλη την έκταση της παρούσας εργασίας.

Κεφάλαιο 2^ο: Εννοιολογικό Πλαίσιο

Όροι, ορισμοί και σημασίες

Στο κεφάλαιο αυτό, παρουσιάζονται κάποιες βασικές έννοιες και ορισμοί που συνθέτουν τα θεμέλια του εννοιολογικού πλαισίου στα οποία θα κινηθεί η παρούσα μελέτη.

Η Οστεοαρχαιολογία είναι ένα από τα 4 υποπεδία της Ανθρωπολογίας που αναλύει και μελετά τα ανθρώπινα οστά που έρχονται στο φως μέσα από την αρχαιολογική έρευνα. Οι άλλες τρεις είναι η Φυσική Ανθρωπολογία, η Γλωσσολογία και η Κοινωνική / Πολιτιστική Ανθρωπολογία (Cristóbal Gnecco 2014). Και ενώ η επιστήμη της Ανθρωπολογίας διαιρείται σε τέσσερα γνωστικά πεδία, η Οστεοαρχαιολογία και η Φυσική Ανθρωπολογία, αποτελούν ουσιαστικά δύο ανεξάρτητες επιστήμες, αν και οι ειδικοί του ενός κλάδου συχνά συμβουλευούνται και συνεργάζονται με ειδικούς του άλλου.

Η Φυσική Ανθρωπολογία ταξινομείται στις φυσικές επιστήμες και ενδιαφέρεται για τις βιολογικές όψεις της ανθρώπινης ζωής και δραστηριότητας. Προσπαθώντας να αποκτήσει γνώση για τις φυλετικές διαφορές, την ανθρώπινη προέλευση και την εξέλιξη, ο φυσικός ανθρωπολόγος μελετά απολιθώματα και παρατηρεί τη συμπεριφορά άλλων πρωτευόντων ενώ ασχολείται με τη γενετική σύσταση και την εξέλιξη πρωτευόντων και του ανθρώπου, καθώς και με την εξέλιξη οικολογικών συστημάτων σε σχέση με την εξέλιξη του ανθρώπου. Από την άλλη, η επιστήμη της Οστεοαρχαιολογίας ασχολείται με την μελέτη των ανθρώπινων οστών μέσα από αρχαιολογικά πλαίσια. Το πεδίο δίνει έμφαση στην ολοκληρωμένη, διεπιστημονική ανάλυση των δεσμών μεταξύ της βιολογίας και τον πολιτισμό σε προηγούμενες κοινωνίες. Το αντικείμενο της εργασίας ενός Οστεοαρχαιολόγου είναι η εξαγωγή πληροφοριών και συμπερασμάτων για τους αρχαίους πολιτισμούς και την κατανόηση των αρχαίων κοινωνιών, συμπεριφορών και οικονομικών συνθηκών. Ειδικά σε θέματα υγείας και ευεξίας, τρόπου και ποιότητα ζωής (Spencer Larsen 2014). Το πεδίο της Οστεοαρχαιολογίας βασίζεται σε συλλογές ανθρώπινων σκελετικών συνόλων. Η δουλειά του Οστεοαρχαιολόγου είναι να τοποθετήσει ιστορικά τα ευρήματά του, να προσδιορίσει το φύλο του προσώπου στο οποίο ανήκαν τα οστά, να εκτιμήσει την ηλικία και την αιτία θανάτου, τις ασθένειες που μπορεί να είχε και τους τυχόν τραυματισμούς. Παράλληλα, καταγράφει, συντηρεί και φυλάσσει τα ευρήματα ενώ συντάσσει εκθέσεις και επιστημονικές ανακοινώσεις. Οι συλλογές ανθρώπινων υπολειμμάτων ποικίλλουν σημαντικά στη σύνθεση και την τεκμηρίωσή τους. Οι ιδανικές σκελετικές συλλογές είναι μεγάλες και καλά διατηρημένες με ακριβείς πληροφορίες για τα άτομα που εκπροσωπούνται. Οι περισσότερες

τεχνικές ανάλυσης βασίζονται σε συλλογές γνωστών ατόμων με τεκμηριωμένη ηλικία στο θάνατο, το φύλο, το ανάστημα, την καταγωγή, το ιστορικό ασθενειών και σχετικές πληροφορίες για τη ζωή. Πολλές συλλογές που προέρχονται από αρχαιολογικές ανασκαφές δεν διαθέτουν τον τύπο τεκμηρίωσης που αναφέρεται παραπάνω, αλλά συνοδεύονται από λεπτομέρειες σχετικά με την τοποθεσία του τόπου, την κουλτούρα, την κατά προσέγγιση ημερομηνία και σχετικά δεδομένα νεκροτομίας. Όλες οι συλλογές έχουν μεγάλη αξία για την έρευνα, αλλά ο τύπος της μελέτης που διεξάγεται εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την εκπροσώπηση των ατόμων και τη φύση της σχετικής τεκμηρίωσης. Η γνώση της τεκμηρίωσης μιας συλλογής που χρησιμοποιείται στην έρευνα είναι ζωτικής σημασίας για την ορθή ερμηνεία και ανάπτυξη μεθοδολογίας (Douglas, 2014).

Και οι δύο επιστημονικοί κλάδοι, παρά την αποδεδειγμένη εγγύτητα και τις συνεισφορές τους στον ίδιο θεματικό τομέα, αγνοούν επιτυχώς ο ένας τον άλλον. Η εγγύτητα ή η απόσταση τους είναι άμεση συνάρτηση των σχέσεων τους, χωρισμένες ή σε συνδυασμό, με την αποικιοκρατία, την εθνικοποίηση και με τη μετα-εθνική πολυπολιτισμικότητα. Ωστόσο, αυτό που σημαίνει η Ανθρωπολογία στην αρχαιολογία και το αντίστροφο είναι σημαντικό για τα πεπρωμένα τους στους μεταμοντέρνους χρόνους (Cristo 'bal Gnecco 2014).

Ανθρώπινα υπολείμματα έχουν αποκτηθεί εδώ και πολύ καιρό για σπουδές και έκθεση σε δημόσια και ιδιωτικά μουσεία, πανεπιστήμια και ιδιωτικές συλλογές παγκοσμίως. Σήμερα βρίσκονται σε συλλογές που σχετίζονται με την ανατομία και τις ιατρικές επιστήμες, την αρχαιολογία, την ανθρωπολογία, την εθνογραφία και τη φυσική ιστορία. Η πρακτική της συλλογής ανθρώπινων καταλοίπων ως πολεμικά τρόπαια, αλλά και για θρησκευτικούς σκοπούς, χάνεται στις απαρχές της ιστορίας (Walker 2008). Ευγενείς και εύποροι αριστοκράτες συνέλεξαν και μελετούσαν αντικείμενα του παρελθόντος και άρχισαν να στρέφουν το ενδιαφέρον τους στις αρχαιότητες. Το περιεχόμενο μερικών από αυτά, βρίσκεται τώρα στα μουσεία και μάλιστα μερικές φορές αποτέλεσε τη βάση των αρχικών συλλογών τους. Όλοι οι τύποι ανθρώπινων καταλοίπων έχουν αποκτηθεί από μουσεία, συμπεριλαμβανομένων αρχαίων και σύγχρονων σκελετικών και μαλακών ιστών, καθώς και υπολείμματα κατασκευασμένα ή ενσωματωμένα σε αντικείμενα (Cressida Fforde 2014). Ορισμένα μουσεία περιέχουν πολλούς διαφορετικούς τύπους ανθρώπινων καταλοίπων αλλά οι συλλογές εξαρτώνται από το ερευνητικό επίκεντρο του συλλέκτη ή του ιδρύματος συλλογής. Έτσι, ανθρώπινα υπολείμματα φυσιολογικής ή παθολογικής δομής βρίσκονται σε συλλογές της ανατομίας, της παθολογίας και των ιατρικών επιστημών. Αρχαιολογικά ανασκαμμένα ανθρώπινα υπολείμματα βρίσκονται συνήθως σε αρχαιολογικές μονάδες ή σε

σχετικά πανεπιστημιακά τμήματα και υπολείμματα από μη ευρωπαϊκούς πολιτισμούς που έχουν αλλάξει, κατά κάποιο τρόπο, από τη δράση των ανθρώπων βρίσκονται συχνά σε μουσεία εθνογραφίας. Φυσικά, στα μεγαλύτερα περιφερειακά ή εθνικά μουσεία, διαφορετικοί τύποι ανθρώπινων καταλοίπων μπορεί να έχουν ληφθεί από διαφορετικά τμήματα σε ένα μόνο ίδρυμα. Κατά την ιστορία του επιστημονικού ενδιαφέροντος για τα ανθρώπινα υπολείμματα, σχετικοί κλάδοι έχουν διαφορετικό ερευνητικό επίκεντρο, και αυτές οι αλλαγές είχαν συνέπειες για το μέλλον και τη θέση των σχετικών συλλογών.

Η μελέτη του θανάτου, της ταφής, των ανθρώπινων καταλοίπων καθώς και της Παλαιοπαθολογίας έχει υπάρξει ένα πολυεπιστημονικό ενδιαφέρον, με ιστορικούς, αρχαιολόγους, ανθρωπολόγους, ιστορικούς της τέχνης και μελετητές να προσδίδουν ιδιαίτερους τρόπους έρευνας και έμφασης, ο καθένας βασισμένος σε δικές του μορφές και δεδομένα (Mytum 2014). Θεματικές μελέτες, όπως το συναίσθημα ή η στάση απέναντι στην ιδιοκτησία ή το σώμα του νεκρού, η μελέτη των ασθενειών που έπληξαν αρχαίους πληθυσμούς, όπως αυτές εντοπίζονται στα σκελετικά κατάλοιπα καθώς και σε υπολείμματα των μαλακών ιστών, παρέχουν πληροφορίες για την υγεία των πληθυσμών, τις γνώσεις τους για τις διάφορες ασθένειες, την ανθρώπινη βιολογία, την αντιμετώπιση του θανάτου, τις ταφικές πρακτικές καθώς και ζητήματα πίστης από διαφορετικούς πολιτισμούς. Έτσι, στην πραγματικότητα, μέσα από τέτοιες μελέτες αναδύονται περισσότερες πληροφορίες για το πώς έζησαν οι άνθρωποι στο παρελθόν παρά για το πώς πέθαναν.

Οστεοαρχαιολογία: Ο σκελετός ως πηγή πληροφοριών

Η ανθρώπινη Οστεοαρχαιολογία είναι η επιστημονική μελέτη ανθρώπινων σκελετών που ανασκάφηκαν από αρχαιολογικούς χώρους. Μπορεί να μας πει για την υγεία, τον τρόπο ζωής, τη διατροφή, τη θνησιμότητα και τη σωματική διάπλαση των ανθρώπων στο παρελθόν. Μπορεί επίσης να είναι σε θέση να ρίξει φως στις γενετικές σχέσεις και την κίνηση των ανθρώπων. Οι τεχνικές που χρησιμοποιούνται από οστεοαρχαιολόγους κυμαίνονται από οπτική εξέταση, μέτρηση οστών και δοντιών, έως χημικές και φυσικές αναλύσεις (Mays 1998). Πιο συγκεκριμένα, ο όρος «Ανθρώπινα Κατάλοιπα», συναντάται σε πολλά κείμενα, δεν υπάρχει όμως ένας κοινά αποδεκτός ορισμός διεθνώς. Σύμφωνα με το *Native American graves protection and repatriation Act* (1990) και σύμφωνα με το *Code of practice guidance for the care of Human Remains in Museum* (D.C.M.S, 2005) ο όρος ανθρώπινα υπολείμματα χρησιμοποιείται για να περιγράψει το σώμα ή μέρος του σώματος ενός ανθρώπου που έζησε κάποια στιγμή και ανήκει στο είδος *Homo sapiens*. Περιλαμβάνει οστεολογικό και οδοντικό υλικό, μαλλιά, τέφρα, μούμιοποιημένους ή διατηρημένους μαλακούς ιστούς (από εσωτερικά

ή εξωτερικά όργανα), έμβρυα και λεπτές τομές ανθρώπινων ιστών. Ο όρος χρησιμοποιείται ευρέως στην αρχαιολογία για να υποδηλώσει τα ανθρώπινα κατάλοιπα που ανευρίσκονται σε αρχαιολογικές ανασκαφές.

Στην ελληνική βιβλιογραφία, ο όρος *Ανθρώπινα Κατάλοιπα* δεν χρησιμοποιείται με την ίδια εννοιολογική σημασία του αγγλοσαξονικού όρου *Human Remains* αλλά διαφοροποιείται ανάλογα το επιστημονικό πεδίο έρευνας. Για παράδειγμα, στις ιατροδικαστικές επιστήμες προτιμάται ο όρος *ανθρώπινα υπολείμματα* ενώ αποφεύγεται ο όρος *λείψανα*, ο οποίος χρησιμοποιείται περισσότερο με την εκκλησιαστική σημασία του. Παρόλο που αποτελεί δόκιμο επιστημονικό όρο με ευρεία χρήση, σε πολλά επιστημονικά πεδία (ανατομία, κοινωνική ανθρωπολογία, αρχαιολογία, εθνογραφία, συντήρηση) δεν περιγράφει πάντοτε ακριβώς το ίδιο περιεχόμενο, κυρίως σε περιπτώσεις νομικών κειμένων, κωδίκων ηθικής δεοντολογίας ή κρατικών οδηγιών, που εκδίδονται για να ρυθμίσουν ζητήματα διαχείρισης ανθρώπινων καταλοίπων από διάφορα ιδρύματα. Ο όρος *υπόλειμμα* δεν χρησιμοποιείται συχνά λόγω του ότι αφορά σε μικρές ποσότητες και μπορεί να χρησιμοποιηθεί για θραυσμένα και αποσπασματικά σωζόμενα οστά. Ο όρος *κατάλοιπο* δηλώνει περισσότερο ό,τι αφήνει κάποιος ηθελημένα πίσω του ως υπόλοιπο ή ως γενετικό ή πολιτισμικό κληροδότημα (Panagiaris 2001).

Και οι δύο όροι, βέβαια, μπορούν να χρησιμοποιηθούν χάριν ποικιλίας π.χ. σε εκθέσεις μουσείων, ώστε να μη κουράζεται ο επισκέπτης από λεκτικές επαναλήψεις, εφόσον είναι κατανοητοί από το κοινό όταν τους διαβάζει σε λεζάντες και κείμενα. Για αρχαιολογικά ευρήματα (ανθρώπινα οστά, σκελετοί, κρανία) χρησιμοποιούνται συχνότερα οι όροι *σκελετικό υλικό, οστεολογικό υλικό ή ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα*.

Ως ανθρώπινα κατάλοιπα, με την ευρύτερη έννοια του όρου, ορίζονται τα εξής (Panagiaris 2001):

Φυσικώς μουμιοποιημένα ή ταριχευμένα αρχαία πτώματα.

Ανατομικά παρασκευάσματα εμβρύων.

Μαλακά μόρια (όργανα και ιστοί). Αφορά ξηρά (μουμιοποιημένα) ή νωπά ανατομικά παρασκευάσματα μονιμοποιημένα σε υδατικό διάλυμα φορμαλδεΰδης (φορμόλη).

Μαλλιά και όνυχες.

Σκελετικό (οστεολογικό) ή οδοντολογικό υλικό. Αφορά ακέραιους ή ατελείς σκελετούς, καθώς και μεμονωμένα οστά και δόντια ή τμήματά τους.

Παλαιοανθρωπολογικό σκελετικό υλικό. Απολιθωμένα οστά ανήκοντα σε προγονικές μορφές του σύγχρονου ανθρώπου.

Αντικείμενα ή έργα τέχνης κατασκευασμένα από τα παραπάνω.

Οι διαφορές στη μορφολογία και στο μέγεθος των οστών προσφέρουν τη δυνατότητα να προσδιορίσουμε το φύλο στον ανθρώπινο σκελετό, με μεγάλα ποσοστά ακρίβειας στις περισσότερες περιπτώσεις. Η έρευνα των ανθρώπινων καταλοίπων καθώς και το περιβάλλον τους, αποτελεί σημαντική πηγή άμεσων αποδείξεων για το παρελθόν, όπως:

Ανθρώπινη εξέλιξη και προσαρμογή

Γενετικές σχέσεις

Οι σχέσεις του πληθυσμού μέσω της γενετικής και της μορφολογίας

Προηγούμενη δημογραφία και υγεία (σε πιο πρόσφατες κοινωνίες)

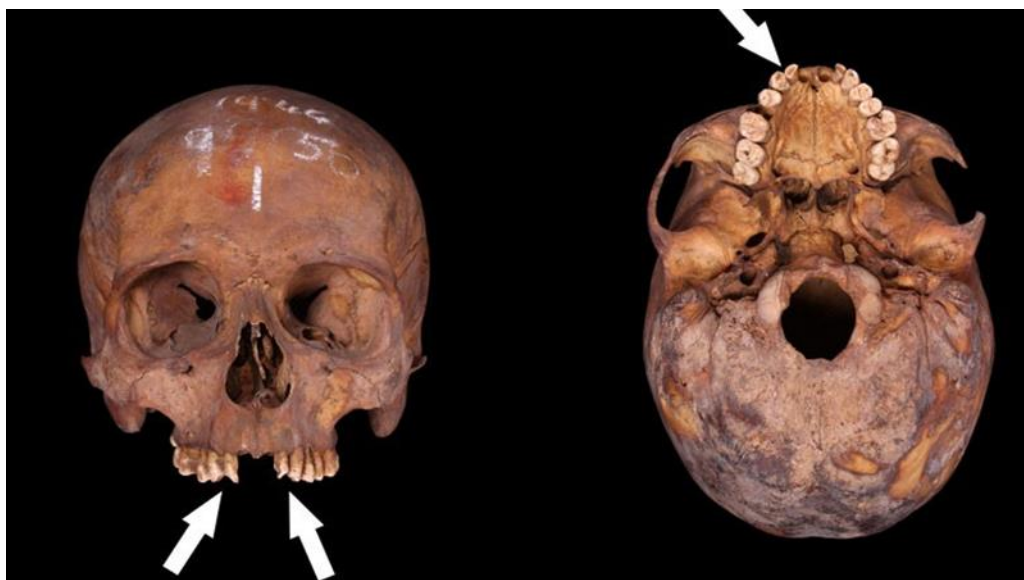
Διατροφή, ανάπτυξη και πρότυπα δραστηριότητας

Ασθένεια και αιτίες θανάτου

Ιστορικό της νόσου και της ιατρικής

Τροφικές πρακτικές, πεποιθήσεις και συμπεριφορές.

Όπως παρουσιάζεται και στην παρακάτω εικόνα, η παρουσία σκελετικού και οδοντικού υλικού αποτελεί, πολλές φορές τον μοναδικό μάρτυρα ανθρώπινης παρουσίας. Τα οστά και τα δόντια αποτελούν βασικά στοιχεία για την κατανόηση της μορφολογίας, της φυσιολογίας και της εξέλιξης του ανθρώπινου σώματος (Panagiaris 2001).

Εικ.2.1: Η μελέτη οδοντικού και σκελετικού υλικού αρχαίων πληθυσμών παρέχει πληροφοριακό υλικό που δύσκολα αποκτάται από άλλους ιστούς του σώματος.

Πηγή: *Analysing the bones: what can a skeleton tell you?* Natural History Museum, www.nhm.ac.uk

Η μοριακή ανάλυση του σκελετικού υλικού κατέστη δυνατή στα μέσα της δεκαετίας του 1990 με την έλευση ευαίσθητων μοριακών τεχνικών που επέτρεψαν την ανάλυση λίγων μορίων. Από τότε, η χρήση της γενετικής ανάλυσης για την αντιμετώπιση προβλημάτων σε

εγκληματολογικά, αρχαιολογικά και εξελικτικά πλαίσια, τα οποία βασίζονται σε γενετικό υλικό που διατηρείται σε σκελετικό υλικό, έχει αυξηθεί. Σε αρχαιολογικές μελέτες, διάφορες πτυχές μπορεί να προσανατολιστούν στη γενετική ανάλυση, όπως η ανάλυση συγγένειας όταν έχει ανακτηθεί ένας πληθυσμός δυνητικά συγγενών λειψάνων, προσδιορίζοντας το φύλο των σκελετικών υπολειμμάτων και την ταυτοποίηση των ειδών. Έχει αποδειχθεί μέσω πολλών ανεξάρτητων ερευνητικών έργων ότι το DNA μπορεί να διατηρηθεί για δεκάδες χιλιάδες χρόνια σε συγκεκριμένα περιβάλλοντα. Το περιβάλλον διαδραματίζει κρίσιμο ρόλο στην επιβράδυνση του ρυθμού αποικοδόμησης DNA - το υλικό που ανακτάται από ψυχρά, ξηρά, φτωχά σε οξυγόνο περιβάλλοντα διατηρεί τη μεγαλύτερη πιθανότητα απόδοσης ενδογενούς DNA, με ψυχρές θερμοκρασίες την πιο σημαντική μεταβλητή στη διατήρηση του DNA (Goodwin 2014). Ακόμα και υπό βέλτιστες συνθήκες, υπάρχουν όρια στην επιβίωση του DNA με τα ανώτερα όρια σε δεκάδες παρά εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια (Lindahl 1993). Η ανακάλυψη οστέινων καταλοίπων ποικίλλει σημαντικά σε όλη την ιστορία της ανθρώπινης εξέλιξης. Από προϊστορικά νεκροταφεία, εναποθέσεις σε πηγάδια, σπηλιές και κρύπτες, εναποθέσεις μωρών κάτω από τα δάπεδα και σε οπές, από μεμονωμένες ταφές και μαζικούς τάφους μέχρι τη συλλογή οστών σε οστεοθήκες, ανθρώπινο οστέινο υλικό μπορεί να βρεθεί σχεδόν οπουδήποτε, οποιαδήποτε στιγμή! Ενώ τοποθεσίες Μεσαιωνικών και Μεταμεσαιωνικών τόπων ταφής μπορεί να είναι γνωστές από καταγεγραμμένες πηγές, οι ταφές, όμως, από προηγούμενες περιόδους μπορούν να βρεθούν μόνο από αρχαιολογικές έρευνες ή κατά τη διάρκεια ανασκαφών. Είναι, επομένως, υψίστης σημασίας τα ανθρώπινα οστά που βρέθηκαν και το πλαίσιο από το οποίο προέρχονται να καταγράφονται και να μελετώνται όσο το δυνατόν πιο προσεκτικά. Συνεπώς, η ερμηνεία ως προς τη φύση τους και το ταφικό τους πλαίσιο μπορούν να είναι τόσο ακριβής όσο οι πληροφορίες που παρέχονται από τον ανασκαφέα.

Τέλος, δε θα πρέπει να παραλείψουμε το γεγονός ότι η ανασκαφή και η διαχείριση των ανθρώπινων καταλοίπων απαιτεί επαρκή φροντίδα και λεπτή προσέγγιση με τον σεβασμό και την αξιοπρέπεια που τους αξίζει ανά πάσα στιγμή καθώς είναι προνόμιο, και όχι δικαίωμα, να ανασκάπτουμε και να εκθέτουμε δημοσίως ανθρώπινα υπολείμματα.

Δημόσια Αρχαιολογία

Ο όρος «Δημόσια Αρχαιολογία», εισήχθη για πρώτη φορά, με εκτεταμένη αρχαιολογική χρήση, με τη δημοσίευση του McGimsey στο βιβλίο του CRM (Cultural Resource Management), το 1972. Μέσα από το βιβλίο του, ο McGimsey, αναφερόμενος ουσιαστικά στην διαχείριση των πολιτισμικών πόρων, ήθελε να προειδοποιήσει και να αφυπνίσει τους

αρχαιολόγους για την τρέχουσα αλλά και την μελλοντική κατάσταση που επικρατούσε στην αρχαιολογική έρευνα (McGimsey 1972: 5-6). Πρότεινε ένα αρχαιολογικό πρόγραμμα που θα υποστηριζόταν από το κράτος, είτε ως πρόγραμμα προστασίας των αρχαιοτήτων είτε ως δημόσια εκπαίδευση και ερμηνεία της αρχαιολογίας (Schadla-Hall 1999: 148). Αυτό συνέβη στα πλαίσια της προσπάθειας των αρχαιολόγων, στις ΗΠΑ, να προστατέψουν τα αρχαιολογικά κατάλοιπα από τα μεγάλα έργα που πραγματοποιούνταν την περίοδο εκείνη, θέλοντας να εντάξουν σε αυτήν την προσπάθεια και την υποστήριξη του κοινού (Schadla-Hall 1999: 147-148, Merriman 2004: 3, Γαλανίδου 2012). Στην Αγγλία, η Δημόσια Αρχαιολογία απέκτησε διαφορετική και πιο διευρυμένη ερμηνεία, καθώς συμπεριλάμβανε κάθε αρχαιολογική δραστηριότητα που είχε ή θα επρόκειτο να έχει αλληλεπίδραση με το κοινό: την παράνομη διακίνηση αρχαιοτήτων, την προστασία και διατήρηση της αρχαιολογικής κληρονομιάς, την αρχαιολογική νομοθεσία και τις αρχαιολογικές συμβάσεις, τη σχέση της αρχαιολογίας με τα ΜΜΕ, το κράτος, τις νέες τεχνολογίες, την αυθεντικότητα και τα ηθικά διλήμματα που προκύπτουν μέσα από τις εργασίες (Ascherson 2001: 2). Μέχρι σήμερα, η Δημόσια Αρχαιολογία περιλαμβάνει και πραγματεύεται όλα τα ανωτέρω θέματα, τα οποία προκύπτουν από την επαφή της αρχαιολογικής επιστήμης με τον δημόσιο χώρο.

Η Δημόσια Αρχαιολογία, ως ερευνητική κατεύθυνση της αρχαιολογίας, καθιερώθηκε μόλις τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αι., καθώς κύριο μέλημα της πλειοψηφίας των αρχαιολόγων δεν αποτελούσε τόσο η επικοινωνία με το κοινό και η ένταξη της αρχαιολογικής δραστηριότητας στη δημόσια σφαίρα αλλά κυρίως η έρευνα, η μελέτη και η ακαδημαϊκή πορεία (Γαλανίδου 2012: 11-13, Κασβίκης 2004: 2). Αν και στην αρχή της, η Δημόσια Αρχαιολογία συνδέθηκε κυρίως με εκπαιδευτικές ανησυχίες και προσπάθειες για την επίτευξη της δημόσιας προσέγγισης (McGimsey 1972, Stone & Molyneaux 1994, Jameson 1997), τα τελευταία χρόνια έχει γίνει πιο περίπλοκο να προσδιοριστεί. Με το πέρασμα των χρόνων και μέσα από διαφορετικά επιστημονικά πεδία και μελέτες, όπως της Μουσειολογίας, της Ιστορίας και της Ανθρωπολογίας, έχει αποτυπωθεί μια ποικιλία ορισμών και προσεγγίσεων σχετικά με τον όρο Δημόσια Αρχαιολογία και έχει παραχθεί αξιοσημείωτο ερευνητικό υλικό για την πολυδιάστατη φύση αυτού του νέου, υπό διερεύνηση πεδίου, τόσο σε θεωρία όσο και σε πράξη.

Παραθέτω, παρακάτω, μερικές από τις ερμηνείες και ορισμούς που έχουν δοθεί κατά καιρούς, από αρχαιολόγους, παιδαγωγούς και άλλους ερευνητές, σχετικά με το περίπλοκο, πλούσιο και ποικίλο πεδίο της Δημόσιας Αρχαιολογίας.

"...η Δημόσια Αρχαιολογία μελετά τις διαδικασίες και τα αποτελέσματα με τα οποία το πεδίο της αρχαιολογίας γίνεται μέρος μιας ευρύτερης δημόσιας κουλτούρας, όπου η αντιπαράθεση και η δυσαρέσκεια είναι αναπόφευκτες. Όσον αφορά την ηθική και την ταυτότητα, επομένως, η δημόσια αρχαιολογία αναπόφευκτα αφορά τη διαπραγμάτευση και τη σύγκρουση για το νόημα."
(Merriman 2004: 5)

"... το θέμα που εξετάζει τη σχέση μεταξύ αρχαιολογίας και του κοινού, και στη συνέχεια επιδιώκει να το βελτιώσει" (Matsuda and Okamura 2011: 4)

"...η Δημόσια Αρχαιολογία με την ευρύτερη έννοια είναι αυτό το μέρος του επιστημονικού πεδίου που ασχολείται με τη μελέτη και την κριτική των διαδικασιών παραγωγής και κατανάλωσης αρχαιολογικών προϊόντων" (Moshenska 2009a: 47)

"...οποιαδήποτε περιοχή της αρχαιολογικής δραστηριότητας που αλληλοεπιδρά ή έχει την δυνατότητα αλληλεπίδρασης με το κοινό" (Schadla- Hall 1999: 147)

"...Η Δημόσια Αρχαιολογία είναι όλα αυτά τα «Νέα εδάφη», που βρίσκονται γύρω από την σφαίρα της άμεσης έρευνας στα κατάλοιπα της υλικής κουλτούρας. Όλα αυτά έχουν να κάνουν με τα προβλήματα που προκύπτουν όταν η αρχαιολογία κινείται στον πραγματικό κόσμο των οικονομικών συγκρούσεων και των πολιτικών αντιπαραθέσεων. Με άλλα λόγια, αφορούν την ηθική" (Ascherson 2000)

"...η αρχαιολογική επιστήμη είναι μεν υπόθεση της κοινότητας των επιστημόνων, όμως δεν είναι μόνο οι επιστήμονες που έχουν ενδιαφέρον, λόγο και δικαίωμα να ασχολούνται με τα "αρχαία". Εν πολλοίς, η Δημόσια Αρχαιολογία είναι εκείνο το διακριτό επιστημονικό πεδίο που έχει ως αντικείμενο έρευνας και ακαδημαϊκής επεξεργασίας τη συζήτηση που διεξάγεται σχετικά με την «προϊκα» του αρχαιολογικού παρελθόντος που γίνεται στην κοινωνία" (Galanidou 2017)

"...η Δημόσια Αρχαιολογία συνεπάγεται το άνοιγμα των αρχαιολογικών χώρων στις τοπικές κοινωνίες και την ενεργό συμμετοχή τους στην παραγωγή της αρχαιολογικής γνώσης και στην προστασία της αρχαιολογικής κληρονομιάς" (Hamilakis 2015)

Σε κάθε περίπτωση, ο όρος Δημόσια Αρχαιολογία, άρχισε να παίρνει τη σημερινή του μορφή με τη συμμετοχή της αρχαιολογίας σε δημόσιες συζητήσεις, διασχίζοντας τα σύνορα της παραδοσιακής ακαδημαϊκής αρχαιολογίας προς το δημόσιο ενδιαφέρον για το παρελθόν. Η πορεία προς τη Δημόσια Αρχαιολογία, έφερε μια νέα σειρά θεμάτων σχετικά με την αρχαιολογική πρακτική και τη θεωρητική εξέταση, που αφορούν τον υπερεθνισμό, τον τουρισμό, τη βιώσιμη ανάπτυξη, την εμπορευματοποίηση των πολιτιστικών πόρων και τις

παγκόσμιες-τοπικές σχέσεις (Smith 2006). Ο αντίκτυπος αυτής της πορείας ήταν να εξεταστούν έννοιες όπως, η συνεργασία και η κληρονομιά. Η κληρονομιά, ως έννοια, έχει φτάσει πρόσφατα στον πυρήνα της αρχαιολογικής θεωρίας και έχει ανοίξει μια νέα και έντονη συζήτηση, επεκτείνοντας τις εκτιμήσεις για το τι αποτελεί το κοινό και το τι πρέπει να συνεπάγεται η Δημόσια Αρχαιολογία ή η αρχαιολογική πρακτική. Η συμμετοχή διαφόρων κοινοτήτων και ομάδων με διαφορετικά ενδιαφέροντα ή ανησυχίες, σχετικά με τους αρχαιολογικούς χώρους και τις μουσειακές συλλογές, αποτέλεσαν μια νέα πρόκληση που έπρεπε να διερευνηθεί (Russell 2006, Smith 2006). Οι στόχοι της Δημόσιας Αρχαιολογίας παραμένουν σε μεγάλο βαθμό εντός των αρχικών στόχων, δηλαδή, δεσμευμένοι να προσεγγίσουν ένα ευρύτερο και πιο διαφορετικό κοινό, των οποίων οι ανάγκες και οι απαιτήσεις σχετικά με το παρελθόν μπορούν να προωθηθούν και να υποστηριχθούν από το έργο των αρχαιολόγων. Μία από τις προκλήσεις της Δημόσιας Αρχαιολογίας είναι η συνολική φύση της: η μελέτη της βασίζεται σε τομείς τόσο διαφορετικούς όπως τα οικονομικά, το διεθνές δίκαιο, την εκπαίδευση, την προβολή αρχαιολογικού υλικού, τις κατηγορίες κοινού και την προσβασιμότητα ενώ η πρακτική της κυμαίνεται από τη συμμετοχή μιας κοινότητας/ομάδας ή και ατόμου έως τη διεθνή διπλωματία υψηλού επιπέδου. Στο πλαίσιο αυτό, η Δημόσια Αρχαιολογία εξακολουθεί να ασχολείται με την προστασία και τη διατήρηση της αρχαιολογικής κληρονομιάς και επιδιώκει να παράσχει επαρκή σχέδια διαχείρισης για την αντιμετώπιση των παγκόσμιων τουριστικών αναγκών, για παράδειγμα, διατηρώντας παράλληλα την ισορροπία μεταξύ των τουριστικών προσδοκιών και της φέρουσας ικανότητας των αρχαιολογικών χώρων (Dante Angelo 2014). Παράλληλα, εμπλέκεται όλο και περισσότερο σε συνεργατικές προσπάθειες και εξετάζει τα διαφορετικά είδη κοινού στα οποία απευθύνονται και τους τρόπους με τους οποίους συγκροτούνται, καθώς και τα αποτελέσματα και τις επιρροές πάνω στην επαφή του κοινού με το παρελθόν.

Όλα τα παραπάνω, κάνουν τον ορισμό της Δημόσιας Αρχαιολογίας δύσκολο να εντοπιστεί και να καθοριστεί. Η έννοια της υπάρχει σε ένα σύμπλεγμα αλληλεπικαλυπτόμενων ορισμών και ερμηνειών, πολλοί από τους οποίους είναι αποτέλεσμα διαφορετικών εθνικών, οργανωτικών και εκπαιδευτικών παραδόσεων. Με βάση αυτό, η εξεύρεση κατάλληλων τρόπων συμμετοχής του κοινού στην αρχαιολογία, μπορεί να αποτελέσει πραγματική πρόκληση. Και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, πολλοί αρχαιολόγοι ενθαρρύνουν το κοινό να συμμετέχει άμεσα σε αρχαιολογικά έργα και στην έρευνα της αρχαιολογίας, διότι εκτός των άλλων και πάνω απ' όλα είναι η δική μας κληρονομιά που μελετάται και συμμετέχοντας ενεργά σε μια τέτοια δράση, είμαστε εμείς αυτοί που καθορίζουμε την σημασία των αρχαιολογικών

πόρων, τόσο για την κοινότητα, την πόλη, την περιοχή μας όσο και για την εξέλιξη και το συνολικό συμφέρον της κοινωνίας.

Οστεοαρχαιολογία και Δημόσια Αρχαιολογία

Η Οστεοαρχαιολογία και τα ανθρώπινα κατάλοιπα προκαλούν δέος και ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο σε μεμονωμένα άτομα όσο και σε ποικίλες κοινωνικές ομάδες, ανεξαρτήτως ηλικίας. Το γεγονός αυτό ερμηνεύεται μέσω των πολλών και διαφορετικών αξιών που συνδέονται με τα ανθρώπινα οστά. Πρωτίστως, δεν μπορεί να παραλειφθεί η άμεση ή έμμεση σχέση των ανθρωπίνων καταλοίπων με τους θανόντες, τόσο με το άψυχο σώμα όσο και με το άτομο που ήταν κάποτε εν ζωή. Σε πολλές περιπτώσεις τα ανθρώπινα οστά έχουν ισχυρή, συμβολική υπόσταση ή φορτίζονται με υψηλά ηθικά νοήματα. Επιπλέον, καθώς τα ανθρώπινα κατάλοιπα αποτελούν μέρος της φυσικής και πολιτισμικής κληρονομιάς του σύγχρονου ανθρώπου, δύνανται να συνεισφέρουν στο κοινό, μέσω της έρευνας και της εκπαίδευσης. Η γνώση και οι πληροφορίες μέσω της αρχαιολογικής και επιστημονικής ανάλυσης των ανθρωπίνων καταλοίπων αυξάνονται διαρκώς, ιδιαίτερα λόγω της συνεχούς βελτίωσης και εξέλιξης των επιστημονικών μεθόδων, που συμβάλλουν στη συνεχή απόκτηση πληροφοριών για την κατανόηση των κοινωνιών του παρελθόντος. Το ενδιαφέρον για τη συλλογή και έκθεση ανθρωπίνων καταλοίπων του παρελθόντος έχει αποτελέσει αντικείμενο ενδιαφέροντος σε πολλές αρχαιολογικές συλλογές ανά τον κόσμο. Ο θαυμασμός του κοινού για τα ανθρώπινα κατάλοιπα, σε αρχαιολογικά περιβάλλοντα και μουσεία καθώς και η θέλησή του να υπάρξει μέρος αυτής της προβολής, αυξάνεται διαρκώς με το πέρασμα των χρόνων. Τα ανθρώπινα κατάλοιπα αποτελούν, επομένως, σήμερα βασικό σημείο ενδιαφέροντος για το κοινό σε πολλά αρχαιολογικά μουσεία και ινστιτούτα.

Οι κύριες ομάδες ανθρώπων που ενδιαφέρονται να επιληφθούν την επιμέλεια και την προστασία των θανόντων και, κατά συνέπεια, των υπολειμμάτων τους είναι οι εξής (Σακκή 2013):

Οι γενεαλογικοί και πολιτισμικοί απόγονοι, οι οποίοι επωμίζονται τις ευθύνες σχετικά με την αξιοπρεπή μεταχείριση και τον σεβασμό προς τους θανόντες (Baets 2004).

Οι θρησκευτικές ομάδες, για τις οποίες οι θανόντες χρήζουν σεβασμού και αξιοπρεπούς μεταχείρισης. Έτσι, ο τρόπος έκφρασης του σεβασμού διαφοροποιείται, καθώς άλλοτε αποδίδεται μόνο στη «μνήμη» του θανόντα, ενώ άλλοτε αποδίδεται και στο νεκρό σώμα (Green 2006).

Η επιστημονική κοινότητα, η οποία μελετά τα ανθρώπινα κατάλοιπα ως πηγή πληροφοριών. Για τους αρχαιολόγους, τα ίχνη ταφικών πρακτικών εκλαμβάνονται ως αδιάψευστες αποδείξεις της ανθρώπινης δραστηριότητας σε ένα δεδομένο χώρο.

Άτομα που ενδιαφέρονται για θέματα σύγχρονης τέχνης. Ορισμένοι σύγχρονοι καλλιτέχνες δημιουργούν έργα τέχνης χρησιμοποιώντας ανθρώπινα σωματικά υγρά, όπως αίμα και ούρα καθώς γι' αυτούς η τέχνη γίνεται αντιληπτή ως ιεροτελεστία, όπου συνηθισμένα αντικείμενα ή πράξεις αποκτούν συμβολική σημασία.

Από νωρίς διάφορες μουσειακές συλλογές, έδωσαν στους ανθρώπους την ευκαιρία να δουν τέτοια υλικά, για παράδειγμα, ταξιδιωτικές εκθέσεις όπως, το "Mummies of the World" ή το "Body Worlds", στοχεύουν να προβάλλουν αυτές τις πολιτιστικές πρακτικές που σχετίζονται με το θάνατο, σε διαφορετικές κοινωνίες όλου του κόσμου. Η δημοτικότητα τέτοιων εκθεμάτων, δίνει στα ανθρώπινα κατάλοιπα μια μοναδική θέση μέσα στα μουσεία, καθώς έχουν την ικανότητα να διεγείρουν, να εκπαιδεύουν και να προκαλούν θαυμασμό και περιέργεια. Παίζουν σημαντικό ρόλο στην κατανόηση της ανατομίας, του πολιτισμού και της ανθρώπινης ιστορίας. Ως ερευνητικό υλικό, τα ανθρώπινα κατάλοιπα αποτελούν, μια πηγή γνώσης σε πολλά επιστημονικά πεδία και εδώ ακριβώς εμπλέκεται και το πεδίο έρευνας της Δημόσιας Αρχαιολογίας, που έχει ως στόχο τη γεφύρωση μεταξύ του παρελθόντος και του παρόντος. Συνδυάζει ιδέες και θεωρίες του τρόπου θεώρησης του παρελθόντος και συνάμα αναπτύσσει μεθόδους έρευνας και διερεύνησης όλων αυτών των θεωριών (Renfrew and Bahn 2001: 19-21). Έργο του αρχαιολόγου είναι η κατανόηση του ανθρώπινου γένους, μέσα από την ανακάλυψη των καταλοίπων του παρελθόντος. Προσπαθεί, μέσα από τα υλικά κατάλοιπα και τα αποτελέσματά τους στο φυσικό περιβάλλον, να συμπεράνει τη συμπεριφορά και τις αντιλήψεις των ανθρώπων που μελετά, να ανακαλύψει και να συλλέξει μαρτυρίες, πληροφορίες αλλά και να τις ελέγξει και να τις συγκρίνει με τα υπάρχοντα δεδομένα και να συνθέσει μια εικόνα του παρελθόντος (Renfrew and Bahn 2001: 11). Τον κλάδο της αρχαιολογίας τον διέπουν τέσσερις βασικές αρχές: να μάθουμε για το παρελθόν, να μάθουμε από το παρελθόν, η διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς καθώς και η συμμετοχή του κοινού σε αρχαιολογικές εργασίες.

Αν θέλουμε, επομένως, να διασφαλίσουμε ότι η αρχαιολογία έχει παρουσία εντός της επίσημης εκπαίδευσης, σε οποιοδήποτε επίπεδο, αυτές οι τέσσερις βασικές αρχές θα πρέπει να συμπεριληφθούν σε ό,τι διδάσκεται. Μέσω της Δημόσιας Αρχαιολογίας, δίνεται στο ευρύ κοινό η δυνατότητα για συμμετοχή σε δραστηριότητες που αφορούν αρχαιολογικά έργα, με στόχο να κατανοήσουν τη σύνδεση μεταξύ του παρελθόντος και του παρόντος, να δουν την

αξία και την πολυπλοκότητα της κληρονομιάς μέσα από την ενημέρωση και την εκπαίδευση. Το σύνολο των δραστηριοτήτων είναι ποικίλο και ενδιαφέρον, όπως για παράδειγμα, προγράμματα για μαθητές, Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς, ημέρες επίσκεψης σε αρχαιολογικούς χώρους, προγράμματα εκπαίδευσης και συμμετοχής σε αρχαιολογικές εργασίες κ.α. Επιπλέον, η συμμετοχή του κοινού, συμβάλλει σε θέματα που αφορούν την κρατική ενίσχυση και τη δημόσια υποστήριξη του αρχαιολογικού έργου, ένα ζήτημα που απασχολεί ιδιαίτερα τον κόσμο της αρχαιολογίας (McManamon 2000b: 20). Ακόμη, μπορεί να προσεγγίσει όλες εκείνες τις ομάδες που αναζητούν τη γνώση του παρελθόντος και αγνοώντας τις επιστημονικές μελέτες στρέφονται στις παραδοσιακές δοξασίες αλλά και στις αρχαιολογικές αφηγήσεις, που βασίζονται σε μυθολογίες και φανταστικές ιστορίες (McManamon 2000b: 19-20, Schadla-Hall 1999: 154-155). Εφόσον, λοιπόν, η γνώση έχει κοινωνικό χαρακτήρα, οι αρχαιολόγοι φέρουν την ηθική ευθύνη για τη γνωστοποίηση του έργου τους και την επικοινωνία τους με το κοινό. Η Δημόσια Αρχαιολογία αποτελεί μια δυναμική προσπάθεια προς αυτό τον τομέα, μέσα από μια συνεχή, εξελισσόμενη και αμφίδρομη επικοινωνία με αυτό.

Παράλληλα, η εκπαίδευση και η ένταξη της αρχαιολογίας μέσα από εκπαιδευτικά προγράμματα και δράσεις θα συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση της αρχαιολογίας, θα ενισχύσει και θα ενδυναμώσει τη σχέση της με τη σύγχρονη κοινωνία. Η ιδέα της εκπαίδευσης, σε αυτό το πλαίσιο εκμάθησης, βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στη δημόσια αρχαιολογία. Αρχαιολόγοι, μουσειολόγοι, εκπαιδευτικοί έχουν ευθύνη να μοιραστούν τις γνώσεις τους με το ευρύ (τουρίστες) αλλά και ειδικό (μαθητές) κοινό. Η εκπαίδευση πραγματοποιείται σε μουσεία, μνημεία κληρονομιάς και αρχαιολογικούς χώρους και ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να έρθει σε επαφή με αρχαιολογικό υλικό του παρελθόντος. Σε δημόσια ή κοινοτικά έργα αρχαιολογίας, η εκπαίδευση μπορεί να λάβει πολλές μορφές: οι επισκέπτες /τουρίστες θα μπορούν να συμμετέχουν σε ομιλίες ή συνομιλίες με αρχαιολόγους και εκπαιδευτικούς και να λάβουν μέρος σε εκδρομές και ξεναγήσεις. Σε άλλες περιπτώσεις, θα μπορούν να λάβουν βασική εκπαίδευση σε αρχαιολογικές τεχνικές και δεξιότητες. Πολλά έργα περιλαμβάνουν σχολεία πεδίου, όπου ερασιτέχνες ή μαθητές, μπορούν να μάθουν τις ανασκαφές, την καταγραφή και την έρευνα. Τα μουσειοπαιδαγωγικά αυτά προγράμματα, έχουν ως στόχο να ενισχύσουν τη βιωματική και διερευνητική μάθηση, την ομαδικότητα και τη συνεργασία και να εντάξουν τον πολιτισμό στην καθημερινότητα των ανθρώπων. Κάθε σχολικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα έχει σκοπό να αποτελέσει μια ευχάριστη εμπειρία προσαρμοσμένη στις ανάγκες των παιδιών, αφού έχει παρατηρηθεί ότι μουσειοπαιδαγωγικά

προγράμματα με ψυχαγωγικό χαρακτήρα έχουν καλύτερα αποτελέσματα από αντίστοιχα παραδοσιακού χαρακτήρα (Νάκου 2001). Μία από τις πιο ενδιαφέρουσες πτυχές της Δημόσιας Αρχαιολογίας, είναι ο βαθμός στην οποία μπορεί να γίνει «ανοιχτή» η αρχαιολογία, σε σύγκριση με πολλές άλλες επιστήμες και επιστημονικούς τομείς. Σε πολλές περιπτώσεις οι επισκέπτες (μαθητές, φοιτητές, τουρίστες) μπορούν να περιηγηθούν σε ανασκαφές, μουσειακές συλλογές, να συμμετάσχουν εθελοντικά, να έχουν πρόσβαση σε οστέινο υλικό, να μιλήσουν με τους αρχαιολόγους και να έρθουν σε επαφή και «επικοινωνία» με τον μαγευτικό κόσμο της αρχαιολογίας και της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Τα τελευταία χρόνια, παρατηρείται διεθνώς μια γενικότερη προσπάθεια των αρχαιολόγων να προσεγγίσουν και να εκπαιδεύσουν το ευρύτερο κοινό, στο πλαίσιο συζητήσεων και προβληματισμών για τη Δημόσια Αρχαιολογία και να γίνει σαφές ότι η γνώση του παρελθόντος αποτελεί τη βάση για το παρόν και το μέλλον και ότι η ανάδειξη των μνημείων και των αρχαιολογικών χώρων αποτελεί μια ισχυρή αναπτυξιακή πτυχή. Στη σημερινή εποχή, η αρχαιολογία επαναπροσδιορίζει τον ρόλο της και διευρύνει τις σχέσεις της με το κοινό, υιοθετεί μια πολιτική με επικοινωνιακές και εκπαιδευτικές πρακτικές και δράσεις που ενδυναμώνουν τον κοινωνικό και εκπαιδευτικό της ρόλο. Στην προσπάθεια αυτή, είναι χρήσιμο να υπάρξει μια διεπιστημονική αξιοποίηση των σύγχρονων θεωριών και μεθόδων της αρχαιολογικής επιστήμης και εκπαίδευσης. Τα επιστημονικά πεδία της Οστεοαρχαιολογίας και της Δημόσιας αρχαιολογίας, παρόλο που προσεγγίζουν το παρελθόν κάτω από διαφορετική οπτική γωνία, αλληλεξαρτώνται, καθώς τα ευρήματα που φέρνει στο φως η Οστεοαρχαιολογία αποτελούν μαρτυρίες για την ιστορία και μπορούν να δώσουν την δυνατότητα επαφής με το κοινό. Η εναλλακτική προσέγγιση του υλικού πολιτισμού, που μπορεί να προκύψει με τη συνεργασία των δύο αυτών επιστημών, θα βοηθήσει τους ανθρώπους να οικειοποιηθούν την πολιτισμική κληρονομιά. Η πολλαπλή ερμηνεία του υλικού πολιτισμού (οστέινα κατάλοιπα) και η ανάπτυξη της κριτικής ικανότητας, θα προωθήσουν την καλλιέργεια της ιστορικής κατανόησης και εν συναίσθησης και αυτό θα συμβάλλει στη δημιουργία ενεργών πολιτών. Καθώς οι εποχές και οι κοινωνίες αλλάζουν, μαζί τους διαφοροποιούνται και οι ανάγκες των νέων για μάθηση. Το κοινό που θα συμμετέχει σε ένα έργο κοινοτικής αρχαιολογίας, σίγουρα δε θα βιώσει μια ουδέτερη εμπειρία. Μέσα από αυτήν τη διαδικασία θα μπορέσει να διερευνήσει τις έννοιες και τις αξίες που αποδίδει στον υπό έρευνα χώρο, να σκεφτεί τις δικές του θέσεις και να τις επαναδιαπραγματευθεί. Συνεπώς, ένα ενεργό και πληροφορημένο κοινό, μπορεί να αποτελέσει σύμμαχο της αρχαιολογικής διαδικασίας μέσω της πολιτικής, της οικονομικής και της εθελοντικής υποστήριξης (Marshall 2002).

Κεφάλαιο 3^ο: Ανθρώπινα κατάλοιπα σε μόνιμες και περιοδικές εκθέσεις

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζονται οι διαφορετικές κατηγορίες μουσείων, με βάση τις συλλογές ανθρώπινων καταλοίπων που εκθέτουν, οι οποίες διαφοροποιούνται ανάλογα με τους στόχους και τα μηνύματα που θέλουν να μεταδώσουν στον επισκέπτη. Παρουσιάζονται παραδείγματα από μουσεία του ελλαδικού χώρου αλλά και από το εξωτερικό, εξετάζονται οι πρακτικές και οι μέθοδοι προσέγγισης και συμμετοχής του κοινού και αρθρώνονται ερωτήματα και συμπεράσματα για το αν η παρουσίαση των ανθρώπινων οστών σε μόνιμες και περιοδικές εκθέσεις μπορεί να αποτελέσει ένα εκπαιδευτικό μέσο για την μετάδοση πληροφοριών και της συνάφειάς τους με τη σύγχρονη ζωή.

Μουσεία και κατηγοριοποίηση ανθρώπινων καταλοίπων

Τα μουσεία χαρακτηρίζονται για την προσφορά και τον ρόλο τους στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή. Σημαντικές εξελίξεις στην πολιτική, την οικονομία και τις επιστήμες έχουν επηρεάσει την δομή και την πορεία ανάπτυξης των ευρωπαϊκών μουσείων τον τελευταίο αιώνα. Η έμφαση δίνεται στους ανθρώπους, αλλά και στο ρόλο που έχουν αναλάβει τα μουσεία να προωθήσουν την γνώση και την μάθηση. Ο ορισμός της λειτουργίας του μουσείου συνοψίζεται στο άρθρο 3 του καταστατικού του Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων (ICOM) «ίδρυμα μόνιμο, χωρίς κερδοσκοπικό χαρακτήρα, υποταγμένο στην υπηρεσία της κοινωνίας και της ανάπτυξης της και ανοιχτό στο κοινό, το οποίο αποκτά, συντηρεί, μελετά, κοινοποιεί, και εκθέτει υλικές μαρτυρίες του ανθρώπου και του περιβάλλοντος του με σκοπό την έρευνα, την εκπαίδευση και την ψυχαγωγία».

Τα ανθρώπινα κατάλοιπα συναντώνται σε αρχαιολογικές, ιστορικές (εθνογραφικές) και εκκλησιαστικές συλλογές (λείψανα αγίων), σε συλλογές μουσείων φυσικής ιστορίας και σύγχρονης τέχνης καθώς και σε συλλογές που προορίζονται για εκπαιδευτικούς ή ερευνητικούς σκοπούς (Moraitis & Papageorgoroulou 2015). Είναι τμήμα και τεκμήρια της πολιτιστικής, αρχαιολογικής, επιστημονικής και φυσικής κληρονομιάς ενώ παράλληλα είναι φορείς ενός εξαιρετικά σημαντικού άυλου περιεχομένου, που συνδέεται με ήθη και έθιμα, θρησκευτικές, ιδεολογικές και πολιτιστικές αξίες ολόκληρων κοινωνικών ομάδων, λαών ή και εθνών (Pearce 1992, 1994, 1995). Αυτή η πολύπλευρη υπόσταση των ανθρώπινων καταλοίπων ερμηνεύει τα κίνητρα για τη συλλογή, μελέτη, έρευνα και έκθεσή τους. Σε κάθε περίπτωση πάντως, εφόσον αποδεχόμαστε ότι τα ανθρώπινα κατάλοιπα αποτελούν τμήμα της πολιτιστικής και φυσικής μας κληρονομιάς, οφείλουμε να τα προστατεύουμε και να τα

διαφυλάσσουμε για τις επόμενες γενιές, μέσω των μουσείων και άλλων ινστιτούτων, συνδέοντάς τα με τις τρεις θεμελιώδεις ενότητες που συναπαρτίζουν την έννοια ενός μουσείου: Συλλογή, Συντήρηση, Έρευνα (Alexander 1996). Συλλογές ανθρώπινων καταλοίπων φυλάσσονται ή εκτίθενται σε μουσεία της Ελλάδος και του εξωτερικού, εφαρμόζοντας διαδικασίες κατοχής, συλλογής και έκθεσης με κοινά χαρακτηριστικά τη διαφύλαξη και ανάδειξη του υλικού και άυλου πολιτισμού και τον προβληματισμό για την ιστορία και την εξέλιξη του ανθρώπου ως μέρους του φυσικού περιβάλλοντος. Η παρουσία αρχαιολογικών ανθρώπινων καταλοίπων σε συλλογές μουσείων και πανεπιστημίων της χώρας μας είναι συνυφασμένη με τις αρχαιολογικές ανασκαφικές έρευνες που διεξάγονται στη χώρα μας από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, τα Πανεπιστήμια, την Αρχαιολογική Εταιρεία και τις Ξένες Αρχαιολογικές Σχολές, καθώς και με τις ανθρωπολογικές μελέτες που πραγματοποιούνται από Έλληνες και ξένους επιστήμονες. Στην Ελλάδα, ανθρώπινα κατάλοιπα διαθέτουν στις συλλογές τους τα αρχαιολογικά και πανεπιστημιακά ανθρωπολογικά μουσεία, το Εθνικό και Ιστορικό Μουσείο της Αθήνας, οι Ιατρικές σχολές των Πανεπιστημίων και το Εγκληματολογικό Μουσείο της Ιατρικής σχολής του Πανεπιστημίου της Αθήνας. Τα ανθρώπινα κατάλοιπα συγκαταλέγονται στην πολιτισμική κληρονομιά και θεωρούνται σπουδαιότερα επιστημονικά ευρήματα, καθώς εγγράφουν πολύτιμες πληροφορίες από παλαιότερα περιβάλλοντα. Συνδέονται άρρηκτα με το περιβάλλον των μουσείων, όπου συχνά, ποικίλο ανθρωπολογικό υλικό συγκροτεί μέρος ειδικών συλλογών (ιατρικές, ανθρωπολογικές κ.α.) ή εντάσσεται στις αρχαιολογικές, ιστορικές, εθνογραφικές, εκκλησιαστικές αλλά και σε συλλογές σύγχρονης τέχνης, αφού τα ανθρώπινα οστά μπορούν να χαρακτηριστούν ως ιστορικές και πολιτισμικές μαρτυρίες, επιστημονικά τεκμήρια καθώς και αντικείμενα με αισθητική αρτιότητα.

Σύμφωνα με την Page (2011) τα ανθρώπινα κατάλοιπα που συγκροτούν συλλογές σε μουσεία, με κριτήρια τη φυσική κατάσταση στην οποία διατηρούνται, τη σημασία τους στο αντίστοιχο πολιτισμικό πλαίσιο αναφοράς που εντάσσονται και τον τύπο του μουσείου που τα φυλάσσει ή τα εκθέτει, κατηγοριοποιούνται σε :

- *Αρχαιολογικά Κατάλοιπα*, τα οποία προέρχονται κυρίως από ανασκαφές αρχαίων νεκροταφείων και ταφικών μνημείων. Διατηρούνται στις συλλογές των αρχαιολογικών μουσείων και συχνά αναδεικνύονται ως μουσειακά εκθέματα. Το αρχαιολογικό πλαίσιο αναφοράς στο οποίο εντάσσονται, όταν συσχετιστεί με την ανθρωπολογική μελέτη των ίδιων των καταλοίπων, ενισχύει την ανασύνθεση του παρελθόντος, σε βαθμό που ως επιστημονικά τεκμήρια να μπορούν να στηρίζουν θεωρίες ή και να αναθεωρήσουν

υποθέσεις που αφορούν τον καθημερινό τρόπο ζωής, τις κοινωνικές αντιλήψεις, τις ταφικές πρακτικές, τη δημογραφία μιας περιοχής, την οικονομία, τις διατροφικές συνήθειες, τις ασθένειες και άλλες πτυχές της ζωής μιας κοινωνικής ομάδας που έζησε στην αρχαιότητα.

- *Τα Ιστορικά κατάλοιπα*, προέρχονται από ένα ιστορικό πλαίσιο συμφραζομένων που αντιπροσωπεύουν συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους. Καλύπτουν μέρος της ιστορίας του ανθρώπινου είδους που διασκορπίστηκε σε γεωγραφικές και χρονικές σφαίρες και δίνουν γνώσεις για ένα πολιτισμικό παρελθόν. Φυλάσσονται και εκτίθενται σε ιστορικά μουσεία, όπως είναι για παράδειγμα το Μουσείο Ιατρικής και Υγείας στις Η.Π.Α., που σχετίζεται με τα ιστορικά γεγονότα του εμφυλίου πολέμου στην Αμερική (Page 2011: 55-56).
- *Εθνογραφικά Κατάλοιπα*, παίρνουν σημασία και νόημα από διαφορετικούς πολιτισμούς του κόσμου, καθώς έχουν συλλεγεί από ζώντες πολιτισμούς και αντιπροσωπεύουν όψεις και πρακτικές της ζωής, του θανάτου και των τελετουργικών του, της θρησκείας, του πολέμου, της ιδιαίτερης πνευματικότητας ενός πολιτισμού. Τα εθνογραφικά κατάλοιπα, συχνά, βρίσκονται σε μουσεία που παρουσιάζουν πολιτισμούς του παρελθόντος με πρακτικές και δοξασίες που αναπτύχθηκαν σε διακριτές χρονικές περιόδους και ως μέρος των συλλογών τους συμβάλλουν στην αναπαράσταση των κοινωνιών ως συνόλων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα σημαντικού εθνογραφικού μουσείου, με ευρύτατη συλλογή ανθρώπινων καταλοίπων είναι το Pitt Rivers Museum του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης.
- *Επιστημονικά Κατάλοιπα* που φυλάσσονται σε συλλογές πανεπιστημίων και ιατρικών ιδρυμάτων, προκειμένου να μελετηθούν αφενός για την ιστορική αξία τους (μελέτη του θανάτου, των ασθενειών και την υγεία των ανθρώπων του παρελθόντος) και αφετέρου να αντιμετωπιστούν από ιατρικής πλευράς ως βιολογικά δείγματα (πτώματα που χρησιμοποιούνται για να μελετηθούν τα αίτια θανάτου, οι ασθένειες και η φυσική κατάσταση των ανθρώπων του παρόντος). Παράδειγμα αποτελεί το Surgeon Hall Museum of Edinburgh.
- *Ανθρώπινα κατάλοιπα με θρησκευτική σημασία*, δηλαδή τα ιερά λείψανα που συνδέονται με τη λατρεία αγίων και τις θαυματουργές δυνάμεις τους και βρίσκονται σε

οστεοφυλάκια και ιερά εκκλησιών, μονών και θρησκευτικών μνημείων (π.χ. το οστεοφυλάκιο στην Μονή Αρκαδίου στο Ρέθυμνο της Κρήτης). Τέλος, τα ανθρώπινα κατάλοιπα μπορούν να προβληθούν και ως *αισθητικά αντικείμενα*, καθώς υπάρχουν πολιτισμικές πρακτικές σε σχέση με το θάνατο που μπορούν να προβληθούν ως καλλιτεχνικές, από μουσειακή τέχνη.

Τα ανθρώπινα κατάλοιπα ως μουσειακά εκθέματα. Η εμπειρία του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης

Χαρακτηριστικό παράδειγμα, μιας συλλογής αρχαιολογικών ανθρώπινων καταλοίπων, αποτελεί το *Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης*. Μέσα από την έρευνα και μελέτη της κ. Αγγελικής Κουκουβού, Δρ. Αρχαιολόγου στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης στο τμήμα Εκθέσεων, Επικοινωνίας και Εκπαίδευσης όπως παρουσιάστηκε με τίτλο: «*Τα ανθρώπινα κατάλοιπα ως μουσειακά εκθέματα: Η εμπειρία του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*» αναλύονται πρακτικές της έκθεσης και τεκμηρίωσης των ανθρωπίνων καταλοίπων στις μόνιμες και περιοδικές εκθέσεις του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης. Η μελέτη, παρουσιάστηκε στις 1/11/2019, στα πλαίσια του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου με τίτλο: «*και όμως δεν είναι σιωπηλά. Ανθρώπινα κατάλοιπα στα αρχαιολογικά μουσεία. Δεοντολογία και έκθεση*», το οποίο διοργανώθηκε από την Διεύθυνση Αρχαιολογικών Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων (ΔΑΜΕΕΠ).

Οι πρακτικές της έρευνας επικεντρώνονται στην επιλογή των εκθεμάτων, τη χρήση του συνοδευτικού πληροφοριακού υλικού, τη συνεργασία με επιστήμονες διαφόρων ειδικοτήτων και την ανταπόκριση του κοινού και στοχεύει σε γενικότερα ζητήματα, που σχετίζονται με τις εκθεσιακές και ερμηνευτικές μουσειακές πρακτικές σήμερα. Στο Μουσείο της Θεσσαλονίκης τα ανθρώπινα κατάλοιπα εκτίθενται σε τρεις διακριτές εκθεσιακές ενότητες: *α. Προϊστορία, β. Αρχαιολογία του θανάτου - Ο Χρυσός των Μακεδόνων και γ. Θεσσαλονίκη - Μακεδονία Μητρόπολη*. Οι επισκέπτες, μέσα από αυτές τις μουσειακές θεματικές ενότητες, οι οποίες περιέχουν ανθρώπινα κατάλοιπα, έχουν την ευκαιρία να ενημερωθούν και να δουν τις τρεις πιο δημοφιλείς παγκοσμίως ταφικές πρακτικές: την ταφή, την καύση και τη μουμιοποίηση. Στην πρώτη εκθεσιακή ενότητα του μουσείου *Προϊστορία*, εκτίθενται κατά παράταξη σε προθήκη, εκμαγεία κρανίων του ανθρώπινου είδους ενώ σε ξεχωριστή προθήκη εκτίθεται εκμαγείο του κρανίου του «Ανθρώπου των Πετραλώνων». Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προθήκη που φιλοξενεί κρανίο με ενδεχόμενη ένδειξη τρυπανισμού και οστά από τη σπονδυλική στήλη και τα δάκτυλα δεξιού χεριού. Ένας πλήρης γυναικείος σκελετός, εκτίθεται

μέσα στη σύγχρονη ανακατασκευή της μολύβδινης θήκης ενώ η αυθεντική μαρμάρινη σαρκοφάγος έχει αντικατασταθεί στην έκθεση από μια σύγχρονη επιμήκη κατασκευή, πάνω σε χαμηλό συνεχές βάθρο, στο οποίο μπορεί ο επισκέπτης να ανέβει ώστε να δει το έκθεμα καλύτερα. Μαζί με τον γυναικείο σκελετό σώζεται και εκτίθεται ολόκληρη η πλεξούδα από τα μαλλιά της νεκρής, τα οποία συνοδεύει κείμενο με βασικές πληροφορίες για την ταυτότητα, την προέλευση και τους λόγους της καλής διατήρησης των ιστών στο κρανίο της γυναίκας, ενώ σε δεύτερο κείμενο, πάνω ακριβώς από το έκθεμα, δίνονται πληροφορίες για το χρυσοῦφαντο ένδυμα με μεταξωτές πορφυρές ίνες της γυναίκας. Σύμφωνα με την πρακτική του μουσείου, δηλώνεται στον επισκέπτη η σύγχρονη παρέμβαση στην παρουσίαση του εκθέματος. Επίσης, σύντομα κείμενα, σε ελληνικά και αγγλικά, εξηγούν την ανθρωπολογική σχέση των εκτιθέμενων κρανίων και την εξέλιξη του ανθρώπινου είδους. Η ερμηνεία της «ανθρωπολογικής ενότητας», υποστηρίζεται από σύντομα πληροφοριακά κείμενα και σχεδιαστικές αναπαραστάσεις. Σύντομο κείμενο δηλώνει τη σχέση της αρχαιολογίας με την ανθρωπολογία, φυσική και κοινωνική με ιδιαίτερη έμφαση στον εντοπισμό τρυπανισμού σε κρανίο από το Νεολιθικό οικισμό της Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης.

Στην δεύτερη θεματική ενότητα *Αρχαιολογία του θανάτου*, παρουσιάζονται τα ευρήματα των αρχαίων νεκροταφείων της Μακεδονίας. Σε κεντρικό χώρο εκτίθεται χτιστός κιβωτιόσχημος τάφος ενώ στο εσωτερικό του, πάνω σε χτιστό κύβο καλυμμένο από λευκό κονίαμα, έχουν τοποθετηθεί οστά ανακομιδής και γύρω από τον κύβο έχουν τοποθετηθεί, με τάξη, επίχρυσα αντικείμενα, όπως αλάβαστρα, νεκρικό στεφάνι, εφηλίδες και άλλα πολύτιμα κτερίσματα. Η επίτοιχη φωτογραφία του τάφου στην ανασκαφή, επιβεβαιώνει την πιστή αναπαράστασή του στον εκθεσιακό χώρο. Ο τάφος μεταφέρθηκε από το χώρο της ανασκαφής και ανακατασκευάστηκε, ως προς το κάτω μέρος του και τα υπολείμματα των οστών και των κτερισμάτων, έχουν τοποθετηθεί ακριβώς στις θέσεις εύρεσής τους, κατά την διάρκεια της αποκάλυψής του. Μια μεγάλων διαστάσεων πινακίδα, περιλαμβάνει κείμενο για τις ταφικές πρακτικές και τα είδη των τάφων, για τη μελέτη των αρχαίων νεκροταφείων και τη συμβολή της ανθρωπολογικής μελέτης, η οποία δίνει σημαντικές πληροφορίες για τη ζωή, την υγεία, τη φυσική κατάσταση και τη δημογραφία μιας τοπικής κοινωνίας. Στη συνέχεια, δύο επιμήκεις φωτογραφίες, τοποθετημένες παράλληλα, βοηθούν τον επισκέπτη στην κατανόηση της ταφικής τυπολογίας, καθώς παρουσιάζουν κιβωτιόσχημο τάφο από το νεκροταφείο της Νέας Φιλαδελφείας και απλό λακκοειδή τάφο από το νεκροταφείο της Πύδνας. Είναι ορατοί οι σκελετοί με τα κτερίσματα.

Το σκεπτικό και η μέθοδος της έκθεσης των ανθρώπινων σκελετικών συνόλων, του μουσείου Θεσσαλονίκης, είναι να παρουσιαστεί η μορφολογία του σκελετού, ενός προϊστορικού

ανθρώπου με όσο το δυνατόν πιο λιτό αλλά συγχρόνως και παραστατικό τρόπο. Για να επιτευχθεί, αυτή η ιδέα, στην οριζόντια επιφάνεια της προθήκης σχεδιάστηκε το διάγραμμα ενός σκελετού. Με κόκκινο χρώμα έχουν σημειωθεί οι θέσεις, στις οποίες αντιστοιχούν τα σκελετικά κατάλοιπα, τα οποία έχουν τοποθετηθεί παραπλεύρως. Μέσα από επεξηγηματικές πινακίδες και σύντομα κείμενα, τα οποία εξηγούν την ανθρωπολογική σχέση των εκτιθέμενων κρανίων και την εξέλιξη του ανθρώπινου είδους, ο επισκέπτης έχει την ευκαιρία να δει ταφικές μεθόδους αλλά και πρακτικές του τρυπανισμού και λεπτών χειρουργικών επεμβάσεων στην αρχαιότητα, καθώς και το προφίλ μιας προηγμένης επιστημονικά και τεχνολογικά αρχαίας κοινωνίας. Η σχεδιαστική αναπαράσταση του σκελετού, δίνει τη δυνατότητα στον επισκέπτη να παρατηρήσει και να κατανοήσει καλύτερα τα οστά και τις θέσεις από τις οποίες προέρχονται στον ανθρώπινο σκελετό.

Τέλος, η μελέτη ολοκληρώνεται μέσα από μια έρευνα ερωτηματολογίου στους επισκέπτες του μουσείου, σχετικά με τη γνώμη του κοινού για την έκθεση ανθρωπίνων σκελετικών καταλοίπων. Η συγκεκριμένη πρακτική βασίζεται σε ένα απλό και σύντομο ερωτηματολόγιο σε τυχαίο δείγμα κοινού, κατά τη διάρκεια της επίσκεψής τους στο μουσείο και στα συγκεκριμένα σημεία έκθεσης. Οι ερωτήσεις στοχεύουν στο να διερευνήσουν το ζήτημα της αποδοχής ή μη έκθεσης τέτοιου υλικού, συγκεντρώνοντας παράλληλα χρήσιμες πληροφορίες για την εμπειρία της επίσκεψης, τις προτιμήσεις του κοινού ως προς το είδος των πληροφοριών που επιθυμούν κ.α. Μέσα από τη μελέτη του Αρχαιολογικού Μουσείου της Θεσσαλονίκης, τα σημεία έκθεσης που αποτελούνται από ανθρώπινα κατάλοιπα, έχουν θετική ανταπόκριση και υψηλή επισκεψιμότητα, καθώς τραβούν το ενδιαφέρον του επισκέπτη, ο οποίος διαθέτει αρκετό χρόνο σε τέτοιου είδους εκθέσεις.

Το Ανθρωπολογικό Μουσείο της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών

Παρόμοια πρακτική έκθεσης οστέινων καταλοίπων με αυτήν του Αρχαιολογικού Μουσείου της Θεσσαλονίκης, αλλά με διαφορετικό πλαίσιο πληροφοριών προς το κοινό, αποτελούν οι σκελετικές συλλογές του Ανθρωπολογικού Μουσείου της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών με ιστορική, επιστημονική και εκπαιδευτική αξία. Αρχικά, η ίδρυση του Ανθρωπολογικού μουσείου, αποσκοπούσε στην προώθηση επιστημονικών στόχων του κλάδου της Φυσικής Ανθρωπολογίας και αποτελούσε μια πρωτοποριακή ενέργεια για τα ελληνικά δεδομένα. Από την ίδρυσή του, είχε δημιουργηθεί με την προοπτική μιας ολοκληρωμένης ερευνητικής και εκπαιδευτικής πανεπιστημιακής μονάδας, πέρα από τον μουσειακό και ευρύτερα ενημερωτικό του χαρακτήρα. Η εκσυγχρονισμένη μορφή, πλέον, του

Ανθρωπολογικού μουσείου, έχει αναδιατάξει και προσαρμόσει τις συλλογές του με στόχο την προσέλκυση όχι μόνο του ειδικού κοινού, φοιτητών και επιστημόνων αλλά και ευρύτερων ομάδων, όπως μαθητές σχολείων. Η αρχιτεκτονική διαμόρφωση των αιθουσών και των προθηκών του, η μελέτη ορθού φωτισμού, η ποικιλία των εκθεσιακών πρακτικών (φωτογραφίες ταφών και αντίγραφα κρανίων) και η διεπιστημονική ανάγνωση του αντικειμένου του (με αναφορές στην αρχαιολογία, τη διαδικασία της ανασκαφής κ.α.) συνάδουν με τις σύγχρονες μουσειολογικές απαιτήσεις (Καραβασίλη & Μικελάκης 2003: 11-13). Το Ανθρωπολογικό Μουσείο είναι προσβάσιμο στο ευρύ κοινό και κάθε χρόνο πολλά σχολεία και διάφορες ομάδες κοινού το επισκέπτονται. Σκοπός αυτών των εκθέσεων είναι η μελέτη της εξελικτικής πορείας του ανθρώπου, η βιολογική ποικιλότητα των σύγχρονων ανθρώπινων πληθυσμών καθώς και η διερεύνηση των συνθηκών και των διεργασιών που δημιούργησαν αυτή την ποικιλότητα. Η έκθεση στοχεύει και στην παιδαγωγική, ανθρωπολογική εκπαίδευση, μέσα από ένα φάσμα ανάλυσης θεμάτων, που αφορούν τις αμοιβαίες σχέσεις των σύγχρονων ανθρώπινων πληθυσμών και βοηθούν τόσο στον παραμερισμό –συχνά διαδεδομένων- προκαταλήψεων όσο και στην καλλιέργεια ανθρωπιστικής αντίληψης και οικουμενικής ηθικής.

Τον κύριο μέρος των επιστημονικών συλλογών του Ανθρωπολογικού Μουσείου αποτελούν οι σκελετικές συλλογές που καλύπτουν το σύνολο του ελλαδικού γεωγραφικού χώρου και αντιπροσωπεύουν πληθυσμούς όλων των χρονολογικών και πολιτισμικών περιόδων του αρχαίου ελληνικού κόσμου και χωρίζονται σε τέσσερις κατηγορίες:

Οι προϊστορικές συλλογές του Ανθρωπολογικού Μουσείου αντιπροσωπεύουν διάφορες φάσεις της ελλαδικής και της ευρωπαϊκής Προϊστορίας. Ανάμεσά τους υπάρχουν πολλές πρωτότυπες σειρές, αντιπροσωπευτικές της πολιτισμικής ανέλιξης του ανθρώπου, καθώς και αντίγραφα περίφημων προϊστορικών ευρημάτων.

Οι παλαιοανθρωπολογικές συλλογές, οι οποίες περιλαμβάνουν σημαντικό αριθμό εκμαγείων παλαιοανθρωπολογικών ευρημάτων που προέρχονται από όλο τον κόσμο και καλύπτουν όλες τις φάσεις της εξελικτικής πορείας του ανθρώπου (*Homo*) και της φυλογενετικής ιστορίας των Ανθρωπιδών (*Hominidae*), τα τελευταία πέντε εκατομμύρια χρόνια. Ανάμεσά τους βρίσκεται αντίγραφο της κάτω γνάθου του ανθρώπου της Χαϊδελβέργης, που θεωρείται το παλαιότερο ανθρώπινο απολίθωμα του γηγενούς εξελικτικού κλάδου του Νεάντερταλ, στο γεωγραφικό χώρο της Ευρώπης, καθώς και εκμαγείο κρανίου από το φαράγγι Ολντουβάν της Τανζανίας, με την επωνυμία *Twiggy*, που θεωρείται πρόιμη μορφή του γένους *Homo* (*Homo habilis*). Επίσης, περιλαμβάνουν αναπαραστάσεις απολιθωμένων μορφών του ανθρώπου, όπως

αυτή του Κρο Μανιόν, που στηρίζονται σε γνωστά παλαιοανθρωπολογικά ευρήματα ή ανθρώπινα απολιθώματα προηγούμενων γεωλογικών περιόδων.

Οι εθνολογικές συλλογές, οι οποίες είναι μικρότερες σε αριθμό αλλά εξίσου ενδιαφέρουσες και αφορούν σειρές εκθεμάτων χρηστικών και διακοσμητικών αντικειμένων γηγενών πληθυσμών της Αφρικής, της Ασίας και της Αμερικής. Επίσης, περιλαμβάνουν ένα μοναδικό ανθρώπινο κρανίο με διακοσμητικές επεμβάσεις επικάλυψης της κρανιακής επιφάνειας των οφθαλμικών κογχών και της ρινικής κοιλότητας, με ορυκτά πλακίδια και ένθετα φυσικά υλικά, καθώς και τεχνικές διευθετήσεις που εξυπηρετούν προφανώς στην ανάρτηση και την έκθεσή του σε κοινή θέα.

Στις συλλογές περιλαμβάνονται και τρεις *αιγυπτιακές μούμιες*, καθώς αποτελούν τόσο αρχαιολογικά, όσο και ανθρωπολογικά ευρήματα μεγάλης μουσειακής, εκπαιδευτικής και ερευνητικής αξίας (Πηγή: anthropologymuseum.med.uoa.gr)

Οι πιο σημαντικές, από τις πρόσφατες ερευνητικές δραστηριότητες του Ανθρωπολογικού Μουσείου, είναι οι παλαιοανθρωπολογικές έρευνες σε σπηλιές της δυτικής Μάνης, στη θέση Απήδημα, που είχαν ως αποτέλεσμα την ανακάλυψη στους ανώτερους στρωματογραφικούς ορίζοντες του χώρου ανθρώπινων απολιθωμάτων Κρο-Μανιόν (*Homo Sapiens*) ηλικίας είκοσι έως τριάντα χιλιάδων χρόνων και στα παλαιότερα στρώματα του ίδιου χώρου ανθρώπινων ευρημάτων, που ανήκουν σε προγονικές μορφές του *Homo Neanderthalensis* (Προ-Νεάντερταλ) και η ηλικία τους ξεπερνά τις διακόσιες πενήντα χιλιάδες χρόνια. Η έκθεση αυτών των ευρημάτων στο κοινό, θέτουν με καθοριστικό τρόπο το ερώτημα της συμμετοχής του γεωγραφικού μας χώρου στην εξέλιξη του *Homo Sapiens* και ιδιαίτερα της σημασίας του για την παρουσία και την εξέλιξη του ανθρώπου στον ευρωπαϊκό χώρο. Οι θεματικές αυτές ενότητες, το πλούσιο εποπτικό υλικό, τα συνοδευτικά κείμενα και οι εικονογραφικές απεικονίσεις αναδεικνύουν τον επιστημονικό και εκπαιδευτικό χαρακτήρα της έκθεσης, καθώς προσφέρεται ένα θετικιστικά τεκμηριωμένο πλαίσιο αναφοράς για κάθε ενότητα (Καραβασίλη & Μικελάκης 2003: 11-13).

Το *Ανθρωπολογικό Μουσείο της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, προσφέρει ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων μέσω εκπαιδευτικών προγραμμάτων, συνεδρίων, διαλέξεων, προγραμματισμένων επισκέψεων και ξεναγήσεων για το ενδιαφερόμενο κοινό. Τα εκθέματα παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον από επιστημονική και πολιτισμική άποψη και καλύπτουν ένα ευρύτατο πεδίο επιστημονικών αντικειμένων. Διοργανώνονται συχνά συνέδρια, όχι μόνο προς το επιστημονικό αλλά και προς το ευρύ κοινό, με θέματα όπως: *Ανθρώπινη Εξέλιξη, Σκελετική Ανθρωπολογία, Παλαιοπαθολογία, Αρχαιολογία και Ανθρωπολογία κ.α.* Ομάδες

φοιτητών και εκπαιδευόμενων σε πεδία όπως η ιατρική, η αρχαιολογία και η ανθρωπολογία έχουν τη δυνατότητα μέσω της πρακτικής άσκησης που προσφέρει το μουσείο, να έρθουν σε επαφή και να επεξεργαστούν ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα μέσα από μια σειρά εργαστηριακών ασκήσεων σε μαθήματα όπως η Ανθρώπινη Βιολογία, Σκελετική Ανθρωπολογία κ.α. Σκοπός των εργαστηριακών ασκήσεων είναι η εξοικείωση των φοιτητών στη βασική μεθοδολογία της Ανθρώπινης Βιολογίας και των σκελετικών καταλοίπων, καθώς και οι γνώσεις που αναπτύσσουν, μέσω της πρακτικής άσκησης, γύρω από ζητήματα σχετικά με την ηλικία και τη διάγνωση του φύλου ενός σκελετού, τον προσδιορισμό της δημογραφικής σύνθεσης σκελετικών πληθυσμών αρχαίων νεκροπόλεων κ.ο.κ.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα, αποτελεί η διοργάνωση του 2ου Μαθητικού Διαγωνισμού: *«Τα εκθέματα του Μουσείου μέσα από τα μάτια των μαθητών : Στα χνάρια της ιστορίας των φυσικών επιστημών»*, από την Ιατρική Σχολή του Παν/μίου Αθηνών, το Εγκληματολογικό Μουσείο, το Μουσείο Ανατομίας, το Ανθρωπολογικό Μουσείο και το Μουσείο Φαρμακολογίας. Στόχος του διαγωνισμού ήταν, μέσα από το παιδαγωγικό αυτό μοντέλο, οι μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης να αποκτήσουν μια ξεχωριστή μουσειακή εμπειρία, να αναπτύξουν τα εκφραστικά τους μέσα και να εξοικειωθούν με την ερευνητική διαδικασία, το πώς δηλαδή εντοπίζουμε, αξιοποιούμε, αξιολογούμε, ερμηνεύουμε, διασταυρώνουμε τις ιστορικές πηγές και το πώς οργανώνουμε το ερευνητικό υλικό (Λάζος 2016). Οι μαθητές είχαν την ευκαιρία να εξοικειωθούν με την παρατήρηση και μελέτη των πανεπιστημιακών συλλογών, να κατανοήσουν τη σημασία της ακρίβειας και της οικονομίας στην έκφραση για τη δημιουργία της επιστημονικής γνώσης αλλά και την αξία της φαντασίας και της ευρηματικότητας για τη μετάδοσή της. Οι μαθητές συνεργάστηκαν ομαδικά και υπό την επίβλεψη εξειδικευμένων επιστημόνων είχαν την δυνατότητα να σχεδιάσουν και να εκθέσουν την εργασία τους στο ευρύ κοινό του μουσείου, να αποκτήσουν πρακτική εμπειρία για το έργο του μουσειολόγου-μουσειογράφου και να πειραματιστούν με την μετάδοση της γνώσης, μέσα από διαφορετικές «αφηγήσεις» και τεχνικές (Λάζος 2016).

Συμπερασματικά, η βασική υποχρέωση ενός μουσείου για την προστασία των επιστημονικών συλλογών που εκθέτει, δεν περιλαμβάνει μόνο την ευθύνη φύλαξης και συντήρησής τους, αλλά και την διασφάλιση πληροφοριών προέλευσης και τεκμηρίωσης των συλλογών αυτών καθώς και τη συγκέντρωση των στοιχείων της επιστημονικής ερμηνείας τους. Η αξιοποίηση των επιστημονικών συλλογών ενός μουσείου, επιτυγχάνεται με τη σωστή διαχείριση των συλλογών του, που υπαγορεύεται από την εξασφάλιση μέσω πρόσβασης του κοινού στις συλλογές και τα αρχεία του μουσείου, για ενημέρωση ή μελέτη, με τρόπους που να μη θέτουν σε κίνδυνο την ασφάλεια των συλλογών και την επίτευξη των γενικότερων

επιστημονικών στόχων του μουσείου. Απαραίτητες προϋποθέσεις για το σκοπό αυτό είναι, η άρτια συγκρότηση και παρουσίαση των συλλογών, με αισθητικά και εκπαιδευτικά κριτήρια και η κατάλληλη οργάνωση των αποθηκευμένων συλλογών, έτσι ώστε να εξυπηρετούν τις ερευνητικές δραστηριότητες στο χώρο του μουσείου.

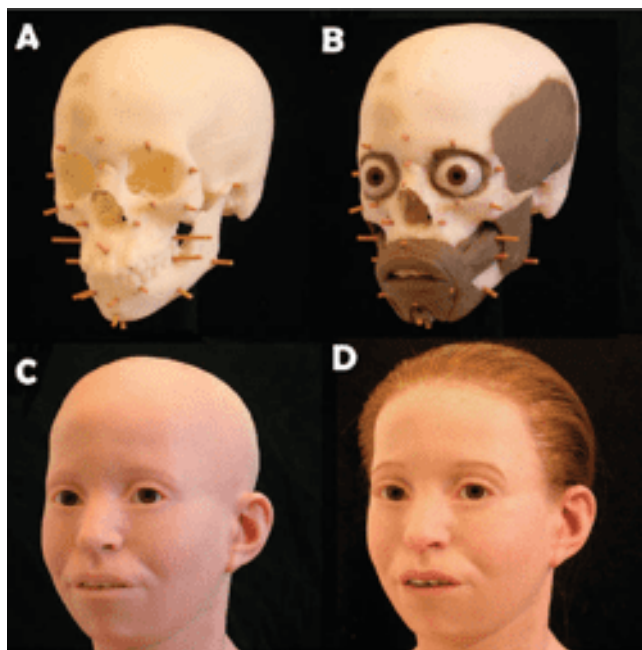
Αξιοσημείωτο παράδειγμα περιοδικής έκθεσης, με σημαντικό εκπαιδευτικό και επιστημονικό αντίκτυπο και με μεγάλη απήχηση, εντός και εκτός συνόρων, είναι η περίπτωση της Μύρτιδας, μιας εντεκάχρονης Αθηναίας του 5^{ου} π.Χ αιώνα. Πώς, όμως, μια τέτοια έκθεση μπορεί να διεγείρει το ενδιαφέρον του επισκέπτη; Ποιά είναι τα μηνύματα της Μύρτιδος προς το ειδικό και ευρύ κοινό;

Μύρτις: Μια περιοδεύουσα έκθεση με εκπαιδευτικό και επιστημονικό ενδιαφέρον

Μια σπουδαία περίπτωση έκθεσης των αρχαιολογικών οστέινων καταλοίπων στο κοινό, παρουσιάζει η περίπτωση της Μύρτιδας, το κρανίο της οποίας βρέθηκε σε ομαδικό τάφο, στο αρχαίο νεκροταφείο του Κεραμεικού, μαζί με τα σκελετικά κατάλοιπα 150 περίπου θυμάτων του φοβερού λοιμού των Αθηνών. Η Μύρτις είναι το κεντρικό πρόσωπο της περιοδεύουσας έκθεσης «*Μύρτις Πρόσωπο με πρόσωπο με το παρελθόν*» (www.myrtis.gr) και εμπνευστής της «αναβίωσης» της Μύρτιδας και ψυχής του διεπιστημονικού εγχειρήματος, είναι ο επίκουρος καθηγητής Ορθοδοντικής του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Μ.Ι. Παπαγρηγοράκης. Η άριστη κατάσταση του κρανίου του κοριτσιού, γέννησε την ιδέα της ανάπλασης του προσώπου της και ο κ. Παπαγρηγοράκης, με μία ομάδα 30 επιστημόνων, ξεκίνησε έρευνες και προσπάθειες για την ανάπλαση, η οποία πραγματοποιήθηκε στη Σουηδία (Papagrigrakis 2011).

Το πρότζεκτ ξεκίνησε το 2006 και ολοκληρώθηκε το 2010, με την έκθεση να έχει πραγματοποιήσει περιοδείες σε Ελλάδα και πόλεις του εξωτερικού. Η έκθεση προβάλλει τις πιο σημαντικές στιγμές, αυτής της διεπιστημονικής συνεργασίας, αρχίζοντας με την ανασκαφή και καταλήγοντας στην παρουσίαση του αναπλασμένου προσώπου της Μύρτιδας. Είναι σχεδιασμένη με τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορεί να μεταφέρεται και να στήνεται εύκολα σε διάφορους χώρους. Με βάση την επίσημη ιστοσελίδα, www.myrtis.gr, η έκθεση αποτελείται από τρεις θεματικές ενότητες και έχει σκοπό να παρουσιάσει στο κοινό όλα τα στάδια της πορείας που ακολουθήθηκε, ξεκινώντας από την αρχαιολογική ανασκαφή στον ομαδικό τάφο του νεκροταφείου του Κεραμεικού και την μελέτη του σκελετικού υλικού. Στην δεύτερη ενότητα παρουσιάζεται, η ιατρική έρευνα σε Ελλάδα και Γαλλία, για τον εντοπισμό του παθογόνου παράγοντα που προκάλεσε τον λοιμό των Αθηνών και στην τρίτη ενότητα αναλύεται βήμα βήμα η ανάπλαση του προσώπου και οι τεχνικές της. Στο τελευταίο κομμάτι

της έκθεσης, ο επισκέπτης έρχεται πρόσωπο με πρόσωπο με την αναπλασμένη Μύρτιδα. Μετά το αυξανόμενο ενδιαφέρον του κοινού και της επιστημονικής κοινότητας, αποφασίστηκε να πραγματοποιηθεί μια πλήρης ανακατασκευή του προσώπου της Μύρτιδας, με σκοπό να δημιουργηθεί ένα αντικείμενο που θα συμπεριληφθεί σε διάφορες περιοδικές εκθέσεις της χώρας αλλά και του εξωτερικού. Όπως παρουσιάζεται στην παρακάτω εικόνα (3.1), τα στάδια ανασυγκρότησης του προσώπου της Μύρτιδας αποτέλεσαν ένα δύσκολο εγχείρημα. Ο φυσικός χειρισμός του αρχικού κρανίου κατά τη διάρκεια της διαδικασίας ανοικοδόμησης του καθώς και οι τεχνικές χύτευσης, που χρησιμοποιούνται ενέχουν μεγάλο κίνδυνο να το καταστρέψουν ή να προκαλέσουν βλάβες στο αρχικό αντικείμενο. Επομένως, ήταν απαραίτητη η κατασκευή ενός ακριβούς αντιγράφου, όπου θα ακολουθούσε η ανακατασκευή του προσώπου. Για να αποφευχθεί ο κίνδυνος ζημιάς, χρησιμοποιήθηκαν τρισδιάστατα (3D) μοντέλα προσώπου και γρήγορες πρωτότυπες τεχνικές για την παραγωγή ενός πιστού αντιγράφου. Το μέγεθος και το σχήμα των ματιών, της μύτης και του στόματος εκτιμήθηκαν σύμφωνα με τις αναλογίες, το μέγεθος και το σχήμα των υποκείμενων αντίστοιχων θέσεων επάνω στο κρανίο. Μια μελέτη για το βάθος των ιστών που αντικατοπτρίζει το φύλο, την ηλικία, τη φυλή και τη διατροφική κατάσταση ήταν η βασική οδηγία για την ανοικοδόμηση του προσώπου της Μύρτιδας (Papagrigorakis 2011).

Εικόνα 3.1: Στάδια ανασυγκρότησης του προσώπου της Μύρτιδας.

Πηγή: Papagrigorakis 2011, *Facial reconstruction of an 11-year-old female resident of 430 BC Athens*

Συνολικά, παρά τα ορισμένα προβλήματα ακρίβειας στη μέθοδο αναδόμησης προσώπου, το αποτέλεσμα αυτού του έργου ήταν η ανακατασκευή, όσο το δυνατόν πιο κοντά στην πραγματικότητα και την αλήθεια, του προσώπου ενός νεαρού κοριτσιού της Αθήνας της Χρυσής Εποχής του Περικλή. Αυτή η ανοικοδόμηση, λαμβάνοντας υπόψη όλους τους

συμβιβασμούς της μεθοδολογίας, προσφέρει την ευκαιρία στους επιστήμονες αλλά και στο ευρύ κοινό να έρθουν αντιμέτωποι με μια απλή νεαρή κοπέλα, η οποία, παρόλο που γεννήθηκε την πιο ένδοξη εποχή της αρχαίας Αθήνας, δεν είχε την ευκαιρία να μεγαλώσει λόγω του πρόωρου θανάτου της (Paragrigorakis 2011).

Μέσω της έκθεσης προσφέρονται ποικίλες δραστηριότητες και εκπαιδευτικά προγράμματα για ομάδες σχολείων, με την χρήση μουσειοσκευών, υπό την καθοδήγηση εξειδικευμένης εκπαιδευτικής ομάδας. Η σπουδαιότητα της περιοδεύουσας έκθεσης αποτελεί ένα σημαντικό και πρωτοποριακό επίτευγμα της εποχής. Η μεγάλης σημασίας επιστημονική έρευνα και συνεργασία επιστημόνων, τεχνικών και καλλιτεχνών από Ελλάδα, Γαλλία και Σουηδία έφεραν στο φως το πρόσωπο της Μύρτιδας, ως ένα σύμβολο όλων των παιδιών που χάθηκαν άδικα από ασθένειες ή πόλεμο. Για πρώτη φορά το παρόν συναντά και αξιοποιεί το ιστορικό παρελθόν με ένα τόσο «ζωντανό τρόπο» και δημιουργείται ένα εκθεσιακό σύνολο, το οποίο χρησιμοποιεί ως κύριο εργαλείο μεταφοράς μηνυμάτων το αναπλασμένο πρόσωπο ενός παιδιού. Αν και στην αρχή ήταν απλά ένα πρόσωπο, στη συνέχεια προσέφερε πολύτιμες πληροφορίες στους επιστήμονες, ανθρωπολόγους και αρχαιολόγους, ενώ σήμερα αποτελεί αφετηρία πολλών και πολύτιμων σκέψεων, που αγγίζουν τα όρια της φιλοσοφίας, της θρησκείας, των γραμμάτων και των τεχνών. Τίθεται μια νέα οπτική γωνία, γύρω από το θέμα της έκθεσης ανθρώπινων καταλοίπων, καθώς προσεγγίζονται θέματα όπως, η φτώχεια και η πείνα, δημιουργώντας, ίσως, στον επισκέπτη μια κριτική σκέψη και ίσως στο μέλλον πιο «ενεργούς» πολίτες.

Σύμφωνα με τον κ. Παπαγρηγοράκη, η «αναβίωση» της Μύρτιδας δεν θα έπρεπε να είναι μόνο μια ευκαιρία για να δει ο κόσμος το πρόσωπο ενός κοριτσιού που έπαιζε στους πρόποδες της Ακρόπολης, όταν οι Αθηναίοι δημιουργούσαν τον Παρθενώνα αλλά ήθελε η «επιστροφή» της να στείλει ένα ηχηρό μήνυμα στον κόσμο και στους ηγέτες του (Παπαγρηγοράκης 2014). Απόδειξη ότι ο ΟΗΕ, την όρισε φίλη των Αναπτυξιακών Στόχων της Χιλιετίας του Οργανισμού, με στόχο να «συμμετάσχει» με τον μοναδικό της τρόπο στην παγκόσμια ενημερωτική εκστρατεία των Ηνωμένων Εθνών με τίτλο «Μπορούμε! Τέλος στη φτώχεια». Η Μύρτις αφήνει ηχηρά μηνύματα πίσω της, όχι μόνο επιστημονικού και εκπαιδευτικού περιεχομένου, αλλά πώς μπορούμε να δημιουργήσουμε την κοινωνική ευθύνη στους ανθρώπους και πώς μπορούμε να αγγίξουμε την σκέψη ενός παιδιού, να του μεταδώσουμε αξίες και να του κεντρίσουμε το ενδιαφέρον για τον αρχαίο πολιτισμό;

Διευρύνοντας το πλαίσιο της κατηγοριοποίησης των οστέινων συλλογών, θα παρουσιάσω στο επόμενο παράδειγμα, την αξία των ανθρώπινων καταλοίπων, μέσα από την θρησκευτική

σημασία τους προς το κοινό. Η σπουδαιότητα της έκθεσης οστέινων καταλοίπων, πέρα από την επιστημονική σκοπιά, συνδέεται και με την λατρεία αγίων και βρίσκονται σε οστεοφυλάκια και ιερά εκκλησιών, μονών και θρησκευτικών μνημείων προσελκύνοντας μεγάλο κομμάτι του ευρύτερου κοινού.

Το Οστεοφυλάκιο Sedlec στην Τσεχία

Ένα τελείως διαφορετικό παράδειγμα από τα προηγούμενα αλλά σπουδαίας θρησκευτικής σημασίας αποτελεί το θρησκευτικό μνημείο στην πόλη Kutna Hora στην Τσεχική Δημοκρατία, γνωστό ως *Οστεοφυλάκιο Sedlec* ή «*εκκλησία των οστών*». Πρόκειται για ένα μικρό παρεκκλήσι, που περιέχει τα οστά περίπου 70.000 ανθρώπων, θύματα του Μαύρου Θανάτου τα οποία είναι κατάλληλα τοποθετημένα, ώστε να λειτουργούν ως επίπλωση και διακόσμηση του χώρου. Μέσα σε αυτό το αμυδρά φωτισμένο θόλο, υπάρχουν κρανία που κρέμονται στολισμένα από τις αψίδες, τοίχοι και παράθυρα διακοσμημένα με λευκασμένα οστά, καθώς και ένας επιβλητικός πολυέλαιος φτιαγμένος από κάθε οστό που μπορεί να έχει ένα ανθρώπινο σώμα. Σύμφωνα με τον διευθυντή του οστεοφυλάκιου «*γίνονται κανονικά λειτουργίες στο πάνω μέρος του ναού, αλλά και στο κάτω και παρά τον μακάβριο χαρακτήρα της, η εκκλησία διαθέτει όλα όσα πρέπει να έχει ένας χώρος λατρείας*» (Πηγή: CNN/Sedlec Ossuary.com)

Η αρθρογράφος Clare Speak στην ερευνά της "*How Do You Dismantle a Building Made of Human Remains?*" (2014), μελετά την μέθοδο της έκθεσης των οστέινων καταλοίπων και παρουσιάζει τη θρησκευτική σπουδαιότητα αυτού του μικρού παρεκκλησίου. Τα εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπινα οστά, έχουν τακτοποιηθεί με διαφορετικούς τρόπους, από οστέινους πολυελαίους και κρανία κρεμασμένα στο ταβάνι μέχρι οστέινα δάπεδα. Το υπόγειο στο Sedlec Ossuary, όπου βρίσκονται όλες οι συλλογές των οστών, βρίσκεται κάτω από το Νεκροταφείο της Εκκλησίας των Αγίων Πάντων και είναι διακοσμημένο και επιπλωμένο εξ' ολοκλήρου με ανθρώπινα οστά και κρανία. Είναι ανοιχτό για το κοινό και αποτελεί, από καιρό, ένα από τα πιο δημοφιλή τουριστικά και θρησκευτικά σημεία στην Τσεχική Δημοκρατία, προσελκύνοντας περίπου 200.000 επισκέπτες κάθε χρόνο. Οι επισκέπτες ποικίλλουν, από ντόπιο / τοπικό πληθυσμό, συνταξιούχους έως οπαδούς του «τουρισμού του πένθους» και έρχονται από όλο τον κόσμο, για να θαυμάσουν και να τραβήξουν φωτογραφίες δίπλα στις 500 ετών οστέινες σωρούς. Όσο εντυπωσιακό και μακάβριο είναι, το Sedlec Ossuary αποτελεί το πιο περίεργο αστικό αξιοθέατο του Μνημείου Παγκόσμιας Κληρονομιάς της Kutna Hora της UNESCO. Χαρακτηριστικές είναι οι εικόνες (3.2, 3.3) από την Εκκλησία και το Οστεοφυλάκιο διακοσμημένο με κάθε είδους οστά και κρανία, προκαλώντας στον επισκέπτη θαυμασμό, δέος αλλά και μερικές φορές τρόπο από αυτό το «ανατριχιαστικό» θέαμα.

Εικόνα 3.2: Η Εκκλησία των Οστών, Sedlec Ossuary, Τσεχία. **Εικόνα 3.3:** Το Οστεοφυλάκιο του Sedlec Ossuary **Πηγή:** sedlecoossuary.com

Μέσα από την μελέτη της Spreak (2014), οι περισσότεροι ταξιδιώτες επιλέγουν να το επισκεφθούν σε μια ημερήσια εκδρομή από την κοντινή Πράγα. Καθημερινά οργανώνονται ξεναγήσεις και εκδρομές, αλλά η περιήγηση με τα πόδια είναι ο πιο δημοφιλής τρόπος για να εξερευνήσει κάποιος την πόλη της Kutná Hora αλλά και των πολιτιστικών της μνημείων που αναφέρονται στη UNESCO, όπως η εκκλησία της Αγίας Βαρβάρας, ο καθεδρικός ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Sedlec και η εκκλησία του Αγίου Ιακώβου του 14ου αιώνα. Αν και μπορεί να φαίνεται παράλογο και ανούσιο αυτό το ανατριχιαστικό μέρος, για τους δημιουργούς του, αντιπροσώπευε μία πύλη προς τον ουρανό. Ο θάνατος σε αυτή την Βοημική πόλη, την εποχή εκείνη, πρέσβευε τη συνέχιση της ζωής και έτσι το να ταφεί κανείς σε αυτήν την κατοικία αύξανε τις πιθανότητες του νεκρού για την λύτρωση ή ακόμα και για την ανάσταση του. Το οστεοφυλάκιο του Sedlec, αποτελεί μια συλλογή έκθεσης ανθρώπινων καταλοίπων με μεγάλη θρησκευτική σημασία. Παράλληλα υπάρχουν πολιτισμικές πρακτικές σε σχέση με το θάνατο και τη διαχείριση των νεκρών σε αυτό που μπορούν να ιδωθούν ως καλλιτεχνικές και να το μετατρέψουν τον ιερό χώρο σε έναν «χώρο τέχνης». Υπάρχουν πολλοί λόγοι, λοιπόν, για τους οποίους ένα μουσείο μπορεί να κρατά ανθρώπινα οστά, τόσο για την δημόσια έκθεσή τους και την αλληλεπίδραση με το κοινό όσο και για επιστημονική και εκπαιδευτική έρευνα. Με ποιό τρόπο, όμως, η επιστημονική πληροφορία βρίσκει διόδους προς το ευρύτερο κοινό και σε ποιές ομάδες κοινού απευθύνεται; Είναι εφικτό η παρουσίαση των ανθρώπινων οστών, σε εκθέσεις και συλλογές μουσείων, να αποτελέσει ένα εκπαιδευτικό μέσο για τη μετάδοση πληροφοριών και της συνάφειάς τους με τη σύγχρονη ζωή;

Κεφάλαιο 4^ο: Εκθέσεις ανθρώπινων καταλοίπων και η συμμετοχή του κοινού

Το κεφάλαιο αυτό πραγματεύεται τη σπουδαιότητα της δημόσιας έκθεσης ανθρώπινων καταλοίπων σε συλλογές και μουσειακές εκθέσεις, τις κατηγορίες του κοινού και τους τρόπους συμμετοχής τους σε τέτοιου είδους εκθέσεις. Διερευνώνται ερωτήματα όπως: γιατί να προβάλλονται τα ανθρώπινα κατάλοιπα και πώς αυτές οι πληροφορίες που απορρέουν από την Οστεοαρχαιολογία μπορούν να διοχετευτούν στο ευρύ κοινό; Μπορεί το μουσείο να βοηθήσει τα διαφορετικά είδη επισκεπτών να αποκτήσουν εμπειρία και άνεση στο χώρο;

Η σπουδαιότητα της δημόσιας έκθεσης των ανθρώπινων καταλοίπων

Γιατί να προβάλλονται τα ανθρώπινα κατάλοιπα; Είναι σκόπιμο, να εξετάσουμε προσεκτικά, την εμφάνιση ανθρώπινων καταλοίπων σε ατομικές συλλογές και αργότερα σε μουσειακές εκθέσεις, κατά το πέρασμα των χρόνων, ώστε να κατανοήσουμε την σπουδαιότητα της δημόσιας έκθεσής τους. Το ανθρώπινο σώμα αποτελεί ένα συναρπαστικό σύστημα οργάνων, οστών, ιστών, σκέψεων και συναισθημάτων. Μετά τον θάνατο, με την ταφή και τον χρόνο, μέσα από συμπτωματικές συνθήκες ή επιμελημένες επεμβάσεις, διατηρείται ή φθείρεται, αλλά σε κάθε περίπτωση μεταβάλλεται. Μέσα από αυτές τις μεταβολές, τα ανθρώπινα κατάλοιπα, αποτυπώνουν τα τεκμήρια της ζωής και του θανάτου του ατόμου αλλά και του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου. Λατρείες ανθρώπινων καταλοίπων που ανήκαν σε ήρωες, αναφέρονται ήδη από την αρχαιότητα, ωστόσο, μόνο κατά τον Μεσαίωνα τα ιερά λείψανα αγίων και σημαντικών προσώπων της εκκλησίας γίνονται πραγματικά αντικείμενα λατρείας (Τζώρτζη 2010: 70). Κατά την περίοδο μεταξύ 9ου και 11ου αιώνα, η πρακτική αυτή μεταβάλλεται σε ξέφρενη αναζήτηση οστών και σε εμπόριο, καθώς η θρησκευτική σημασία δίνει τη θέση της στην οικονομική αξία. Ένα διαφορετικό ενδιαφέρον για τα ανθρώπινα κατάλοιπα παρατηρείται με την Αναγέννηση, καθώς τα ανθρώπινα κατάλοιπα, γίνονται αντικείμενα μελέτης και πηγή γνώσης, η οποία ξεπερνά τα όρια της μελέτης για την πρόοδο της ανατομικής. Καλλιτέχνες όπως, ο Λεονάρντο ντα Βίντσι και ο Μιχαήλ Άγγελος, αφοσιώνονται στη μελέτη της ανατομίας του ανθρώπινου σώματος, μέσα από τις ζωγραφικές και όχι μόνο συλλογές τους. Σταθμό στην ιστορία της μελέτης και έκθεσης των ανθρώπινων καταλοίπων, αποτελεί η ίδρυση δύο μουσείων ανατομίας, τον 18ο αιώνα, στο Λονδίνο από δύο αδέρφια από τη Σκωτία, τους William και John Hunter, που θα αποτελέσουν το υπόβαθρο για τη δημιουργία δύο σύγχρονων μουσείων, του Hunterian Museum του Πανεπιστημίου της Γλασκώβης και ομώνυμου μουσείου στο Λονδίνο, υπό την αιγίδα του Royal College of Surgeons (MacGregor

2007). Πρόκειται για συλλογές ανατομικών παρασκευασμάτων (ανθρώπων αλλά και ζώων), πολύτιμων εργαλείων διδασκαλίας της ανατομίας και αποτελεί μια σημαντική μέθοδο ανάγνωσης της έκθεσης καθώς λειτουργεί ως πηγή γνώσης, που προσδίδει ένα βαθμό επιστημολογικής νομιμότητας και στην έκθεση ανθρώπινων καταλοίπων στο κοινό. Τον 19ο αιώνα, το ενδιαφέρον για τη συλλογή ανθρώπινων καταλοίπων διευρύνεται ακόμη περισσότερο, συμπεριλαμβάνοντας αιγυπτιακές αρχαιότητες και σκελετικά κατάλοιπα (κυρίως κρανία) μη ευρωπαϊκών φυλών. Αμερικανικά και ευρωπαϊκά μουσεία και πανεπιστήμια επιδίδονται στη συγκρότηση μεγάλων συλλογών σκελετικού –αλλά και ιστολογικού– υλικού διαφορετικών «φυλών» απ' όλο τον κόσμο. Μέχρι και σήμερα όμως, οι νεκροί βρίσκονται ανάμεσά μας και μάλιστα περισσότερο απ' ό,τι φανταζόμαστε. Αποτελούν όχι μόνο αντικείμενα μελέτης σε μουσειακές συλλογές και αρχαιολογικούς χώρους ή αντικείμενα λατρείας σε εκκλησίες αλλά και σύμβολα πολιτικής δύναμης.

Από τη σύντομη αυτή ιστορική αναδρομή, γίνεται εμφανές πώς προέκυψε το ζήτημα της έκθεσης ανθρώπινων καταλοίπων και της μετάδοσης της πληροφορίας στο κοινό, μέσα από συλλογές και περιοδικές ή μόνιμες μουσειακές εκθέσεις μέχρι και τη σύγχρονη εποχή. Τα ανθρώπινα κατάλοιπα αποτελούν, ιδιαιτέρως τις τελευταίες δεκαετίες, ένα νέο πεδίο διεπιστημονικής έρευνας και συστηματικής μελέτης αντιπροσωπεύοντας διαφορετικούς πολιτισμούς στο πέρασμα χιλιετιών. Το μήνυμα που μεταδίδεται στον επισκέπτη ενός μουσείου, είναι αφενός το μεγάλο επιστημονικό ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα ανθρώπινα κατάλοιπα ως πηγές γνώσης και αφετέρου ο απόλυτος σεβασμός του ανθρώπινου στοιχείου, που εξασφαλίζουν οι νέες μη καταστρεπτικές μέθοδοι έρευνας, που όχι μόνο δεν προκαλούν φθορά, αλλά επιτρέπουν σε βάθος την έρευνα ενός νεκρού σώματος. Το μήνυμα αυτό, όμως – ότι η επιστημονική και η ανθρώπινη πλευρά των σκελετικών καταλοίπων μπορούν να συνυπάρχουν–πετυχαίνουν να μεταδώσουν καλύτερα οι περιοδικές εκθέσεις, που έχουν ως θέμα ανθρώπους του παρελθόντος και τη σχέση τους με τον σύγχρονο άνθρωπο (Lindow 2008). Τα τελευταία χρόνια, η εφαρμογή νέων μεθοδολογικών εργαλείων (π.χ. ανάλυση σταθερών ισοτόπων, αρχαίου DNA όπως στην περίπτωση της Μύρτιδας) προσφέρει επιπρόσθετες πληροφορίες για την πληρέστερη ανασύσταση της εικόνας των συνθηκών διαβίωσης στον παρελθόν. Σύγχρονες σκελετικές συλλογές έχουν δημιουργηθεί και στεγάζονται σε διάφορα μουσεία φυσικής ιστορίας, αρχαιολογίας και ανθρωπολογίας, καθώς και σε πανεπιστημιακά ιδρύματα τμημάτων ανθρωπολογίας και ιατρικές σχολές παγκοσμίως. Αποστολή των εν λόγω σκελετικών συλλογών είναι η υποστήριξη της επιστημονικής έρευνας αλλά και της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Υπάρχουν πολλά μουσεία και ιδρύματα παγκοσμίως,

που βασίζουν ακόμη και ολόκληρες τις συλλογές και τα εκθέματά τους σε ανθρώπινα υπολείμματα. Κατά καιρούς έρευνες επισκεπτών έχουν δείξει ότι, η συντριπτική πλειονότητα των επισκεπτών είναι άνετοι στην προβολή ενός τέτοιου θεάματος και συχνά αναμένουν να δουν ανθρώπινα κατάλοιπα, ως τμήματα των μουσείων. Πώς τέτοιου είδους πληροφορίες μπορούν να μεταδοθούν στο κοινό; Σε ποια είδη κοινού απευθύνονται και πώς το κοινό μπορεί να έχει πρόσβαση; Ποιος είναι ο ρόλος των μουσείων; Είναι μερικά από τα ερωτήματα που θα διερευνηθούν στις παρακάτω υποενότητες.

Το μουσείο ως χώρος επικοινωνίας, έκφρασης και ψυχαγωγίας

Το μουσείο στην προσπάθειά του να επικοινωνήσει με το κοινό του, χρησιμοποιεί ποικιλία μεθόδων, όπως είναι οι ξεναγήσεις, η διοργάνωση εκθέσεων, οι κοινωνικές δράσεις, τα εκπαιδευτικά προγράμματα κ.λ.π. Το μουσείο έχει τη δυνατότητα να σχεδιάζει τις δράσεις του, λαμβάνοντας υπ' όψιν του τις ιδιαίτερες ανάγκες και τα ενδιαφέροντα του ετερόκλητου κοινού στο οποίο απευθύνεται και το οποίο θα αναλυθεί παρακάτω. Αυτό συμβαίνει διότι στο μουσείο, υπάρχουν ευκαιρίες για πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνία με το κοινό, γεγονός που του δίνει το πλεονέκτημα να τροποποιεί τις πρακτικές του και να προσαρμόζει τις δράσεις του ανάλογα με τις ανάγκες των επισκεπτών του (Hooper-Greenhill 1999: 29-30). Το «κοινό» του μουσείου, πραγματικό ή εικονικό /εξ' αποστάσεως, άτομα διαφορετικής ηλικίας και κοινωνικής προέλευσης, επισκέπτες διαφορετικών εμπειριών και ενδιαφερόντων (Hooper-Greenhill 1999), αντιλαμβάνεται και προσλαμβάνει τις πληροφορίες με διαφορετικούς τρόπους. Το γεγονός αυτό γεννά την ανάγκη μιας ποικιλίας τρόπων προσέγγισης των επισκεπτών, οι οποίοι τρόποι στοχεύουν στην παρουσίαση των αντικειμένων, έτσι ώστε να γίνονται πιο προσιτά και πιο κατανοητά σε διαφορετικές ομάδες κοινού. Τα μουσεία δεν περιμένουν, πλέον, από το κοινό να έρθει κοντά τους, αλλά βρίσκουν τρόπους να πλησιάσουν εκείνα το κοινό (Νάκου 2001: 135,139). Υπάρχουν πολλά μουσεία που δίνουν την δυνατότητα στους επισκέπτες να αγγίξουν κατασκευασμένα αντικείμενα, αντίγραφα αυθεντικών αντικειμένων, να τα δοκιμάσουν και να δουν την λειτουργία τους (Νικονάνου 2010α: 60). Με αυτό τον τρόπο, παρέχεται η ευκαιρία στους επισκέπτες, να εμπλακούν ενεργά με τα εκθέματα, να αλληλοεπιδράσουν μαζί τους, να μάθουν με έναν ασυνήθιστο τρόπο και ταυτόχρονα να ψυχαγωγηθούν μέσα από αφηγήσεις, παιχνίδια, δραστηριότητες, χρώματα, μυρωδιές, κίνηση και διάλογο (Νάκου 2001: 136). Τα μουσεία καλούνται να υιοθετήσουν μια νέα αντίληψη για τους μορφωτικούς τους στόχους, σύμφωνα με την οποία μάθηση και ψυχαγωγία συμβαδίζουν. Από χώρους μάθησης μπορούν να μετατραπούν σε χώρους εμπειρίας και δράσεων, που δίνει αξία στον ελεύθερο χρόνο των επισκεπτών του (Νικονάνου 2010α: 77).

Τα τελευταία χρόνια, δίνεται ιδιαίτερη σημασία στην αισθητική και στην συνολική ατμόσφαιρα του μουσείου, από την αρχιτεκτονική του οικοδομήματος που το στεγάζει, μέχρι τη διαμόρφωση όλων των επιμέρους χώρων, οι οποίοι είναι προσβάσιμοι στο κοινό. Τα μουσεία διαθέτουν αίθουσες υποδοχής, εκθέσεων, εκπαιδευτικών δράσεων, εργαστήρια, χώρους ανάπαυσης, εστιατόρια, καφετέριες, βιβλιοθήκη, πωλητήριο, κ.λπ. Θέλουν τον επισκέπτη του, όχι απλό παρατηρητή αλλά ενεργό συμμετέχο στην παραγωγή της γνώσης, και ο οποίος θα μπορεί να ικανοποιήσει τις προσδοκίες και τις ανάγκες του, νιώθοντας άνετα και φιλικά. Είναι σημαντικό για ένα μουσείο, να καταφέρει να συνδυάσει τη μάθηση με την ψυχαγωγία του κοινού του (Νάκου 2001: 140, Νικονάνου 2010α: 84). Είτε πρόκειται για έναν μουσειακό χώρο είτε για έναν αρχαιολογικό, το φυσικό πλαίσιο - ο τόπος - είναι συγκεκριμένος για να ικανοποιήσει τις προσωπικές ανάγκες και προσδοκίες του κοινού. Η αποστολή ενός μουσείου και ειδικά αυτών που συντηρούν και εκθέτουν ανθρώπινα κατάλοιπα είναι, πέρα από την γνωριμία του επισκέπτη με την πολιτιστική κληρονομιά ενός τόπου, η βελτίωση του επιπέδου ζωής των μελών της κοινωνίας, η επικοινωνία μεταξύ τους, η καλλιέργεια της παιδείας, της γνώσης αλλά και της αγάπης για τον τόπο τους. Τα μουσεία δεν στέκονται απλά στη συλλογή και έκθεση αντικειμένων αλλά επιδιώκουν άνοιγμα προς το ευρύ κοινό. Ο απώτερος στόχος τους είναι να χαρίσουν μία μοναδική μουσειακή εμπειρία δημιουργώντας τις κατάλληλες προϋποθέσεις για τον αυριανό συχνό επισκέπτη. *«Τα μουσεία είναι σημαντικά επειδή χρησιμεύουν για να μας θυμίζουν ποιοι είμαστε ως άνθρωποι και τη θέση μας στον κόσμο»* (Davis 2007: 53). Αυτή η δήλωση, όχι μόνο διευκρινίζει το πώς οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται σήμερα τα μουσεία, αλλά παρέχει μια εικόνα γιατί τα μουσεία ιδρύθηκαν αρχικά. Ποιες είναι, όμως, οι κατηγορίες των επισκεπτών σε ένα μουσείο και πώς επιτυγχάνεται η μάθηση σ' έναν τέτοιο χώρο;

Κατηγορίες κοινού

Είναι γεγονός ότι τα πρώτα μουσεία ξεκίνησαν ως ιδιωτικές συλλογές, δεν ήταν ανοιχτά στο κοινό και το ζήτημα της εκπαίδευσης δεν είχε καν τεθεί. Σήμερα, οι διαρκείς ανάγκες για εκσυγχρονισμό και οι αλλαγές στον τρόπο χρηματοδότησης, οδήγησαν τα μουσεία να επαναπροσδιορίσουν την σχέση με το κοινό τους. Χιλιάδες άνθρωποι, ανά τον κόσμο, επισκέπτονται καθημερινά ένα μουσείο, έναν αρχαιολογικό χώρο, έναν χώρο τέχνης ή ένα κέντρο επιστημών, προκειμένου να περάσουν ευχάριστα τον ελεύθερο χρόνο τους, με φίλους ή την οικογένεια. Συχνά βρίσκονται στους χώρους αυτούς ως μέλη μιας μικρής ομάδας ή ως μεμονωμένοι επισκέπτες. Η επίσκεψη μπορεί να είναι προγραμματισμένη, οργανωμένη για κάποια σχολική ομάδα ή να γίνεται ατομικά, στο πλαίσιο της επικοινωνιακής πολιτικής του

μουσείου για άνοιγμα στο κοινό, όπως διαμορφώνεται μέσα από την ύπαρξη εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Οι επισκέπτες επιλέγουν τον τόπο επίσκεψης ως ένα μέρος όπου θα ψυχαγωγηθούν, θα χαλαρώσουν και θα νιώσουν ενθουσιασμό. Κάθε χώρος είναι σχεδιασμένος για να παρέχει ένα συγκεκριμένο τύπο εμπειρίας. Συνεπώς, το φυσικό πλαίσιο σχετίζεται άμεσα με το προσωπικό πλαίσιο, και αναπτύσσεται ένα είδος συνειρμών και προσδοκιών. Προκειμένου να παρουσιάσουν μια ολοκληρωμένη εικόνα της μουσειακής επίσκεψης, οι Falk και Dierking (1992), δημιούργησαν ένα πλαίσιο που να καταδεικνύει την πολυδιάστατη μουσειακή εμπειρία αλλά και τις ομοιότητες και διαφορές μεταξύ μουσείου και επισκεπτών. Αυτό το ονόμασαν *Μοντέλο Διαδραστικής Εμπειρίας* (Interactive experience model). Το μοντέλο αυτό, λαμβάνοντας υπόψη την πολυπλοκότητα των ομάδων επισκεπτών και των μουσείων, προσπαθεί να ερμηνεύσει και να κατανοήσει το μουσείο απ' την πλευρά του επισκέπτη και να ερευνήσει τα κίνητρα που ωθούν τους επισκέπτες να πάνε σε ένα μουσείο, τι θα ήθελαν να κάνουν εκεί και τι θα θυμούνται ως ξεχωριστό απ' αυτή την επίσκεψη. Με βάση τα παραπάνω, οι Falk και Dierking, κατέληξαν ότι η επίσκεψη σ' ένα μουσείο είναι απόρροια αλληλεπίδρασης τριών παραγόντων:

του προσωπικού πλαισίου (personal context)

του κοινωνικού πλαισίου (social context)

του φυσικού πλαισίου (physical context)

Το προσωπικό πλαίσιο αφορά σε προ υπάρχουσες γνώσεις, εμπειρίες, συμπεριφορές και ενδιαφέροντα που συνθέτουν το γενικότερο προφίλ του κάθε επισκέπτη. *Το φυσικό πλαίσιο* αφορά στην επαφή του επισκέπτη με τα εκθέματα του μουσείου και στη γενικότερη ατμόσφαιρα που αποπνέει ο μουσειακός χώρος. *Το κοινωνικό πλαίσιο* αφορά τους συνοδούς, με τους οποίους έρχεται ο επισκέπτης στο μουσείο (φίλους, γονείς, δασκάλους) και στους ανθρώπους που συναντά στο μουσείο (εργατικό προσωπικό, άλλους επισκέπτες κ.λπ.) (Φιλίππουπολίτη 2015). Ποιό είναι, όμως, το προφίλ των ανθρώπων που επισκέπτεται τα μουσεία και ποιοι παράγοντες συντελούν στην κατηγοριοποίηση του κοινού; Η απάντηση αυτών των ερωτημάτων δεν είναι καθόλου εύκολη, καθώς μια απευθείας ματιά στα στατιστικά και δημογραφικά στοιχεία, δεν μας δίνει ικανοποιητικά δεδομένα παρά μόνο γενικότητες. Βασικός παράγοντας στην απόφαση ενός ατόμου να περιηγηθεί σε ένα μουσειακό χώρο, είναι η ταύτιση των προσωπικών αναγκών - επιθυμιών με το χώρο και τις δραστηριότητες που σχετίζονται με αυτόν. Έτσι ο επισκέπτης πράττει αυτό που επιθυμεί σε ένα περιβάλλον που ανταποκρίνεται σε μεγάλο βαθμό στις προσδοκίες του. Υπάρχουν όμως και άλλες παράμετροι

που συμβάλλουν σε αυτή την επιλογή, που θα χαρακτηρίζαμε πιο πρακτικές αλλά εξίσου σημαντικές, όπως το κόστος και ο χρόνος που χρειάζεται να επενδύσει κάποιος.

Ο Rosenfeld (1979), όρισε και διέκρινε σε κατηγορίες τρεις λόγους για τους οποίους κάποιος επισκέπτεται ένα μουσείο και αυτοί είναι: α. *ψυχαγωγικοί - κοινωνικοί λόγοι* (social - recreational reasons), β. *εκπαιδευτικοί λόγοι* (educational reasons) και γ. *ειδικοί - ψυχολογικοί λόγοι* (reverential reasons). Η Hood (1981) δίνει μια πιο λεπτομερή ανάλυση και περιγράφει έξι κριτήρια με τα οποία, επιλέγει κάποιος να αξιοποιήσει τον ελεύθερο χρόνο του. Έτσι το άτομο αναζητά: Κοινωνική επαφή, να κάνει κάτι χρήσιμο, να νιώθει άνετα στο περιβάλλον που βρίσκεται, να έχει την πρόκληση για νέες εμπειρίες, να έχει τη δυνατότητα να μάθει κάτι να συμμετέχει ενεργά. Οι περισσότεροι επιδιώκουν η ενασχόλησή τους να συνδυάζει περισσότερα του ενός κριτήρια, για να νιώθουν πλήρεις και δημιουργικοί. Ανάλογα με τις επιλογές τους και τον συνδυασμό αυτών των κριτηρίων η Hood κατέταξε τους επισκέπτες των μουσείων σε: α. συχνούς (τρεις ή περισσότερες επισκέψεις το χρόνο), β. περιστασιακούς (μια ή δύο φορές το χρόνο), γ. αυτούς που δεν επισκέπτονται τα μουσεία. Πιο συγκεκριμένα, οι συχνοί επισκέπτες θεωρούν ότι τα μουσεία είναι τόποι που μπορούν να βρουν και να ικανοποιήσουν και τα έξι κριτήρια. Έτσι, είναι φυσικό, να έχουν τα μουσεία ως πρώτη επιλογή στον ελεύθερο χρόνο αγνοώντας παράγοντες όπως κόστος, χρόνος και απόσταση, αφού ανταποκρίνεται πλήρως στις προτιμήσεις τους. Οι περισσότεροι επισκέπτες κρίνουν σημαντικό το να είσαι με ανθρώπους, να νιώθεις άνετα με το περιβάλλον και να συμμετέχεις ενεργά, γι' αυτό και εκδηλώνουν μεγαλύτερη προτίμηση σε δραστηριότητες - με μεγάλη κοινωνική συμμετοχή, όπως μουσικές εκδηλώσεις, αθλητικές συγκεντρώσεις και ψυχαγωγικά κέντρα. Τέλος, εκείνοι που δεν επισκέπτονται τα μουσεία θεωρούν ότι τα έξι κριτήρια δεν μπορούν να καλυφθούν από ένα μουσειακό χώρο. Έχουν έντονη την ανάγκη να είναι με κόσμο και να παίρνουν ενεργά μέρος σε δραστηριότητες, προτιμούν όμως να βρίσκονται σε ένα άνετο χώρο καθώς εκλαμβάνουν τα μουσεία ως ασφυκτικό και περιορισμένο περιβάλλον (Hood 1981). Παρά το γεγονός, ότι έχουν γίνει σημαντικές πρόοδοι, όσον αφορά την έρευνα διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου, το φαινόμενο της επίσκεψης είναι εξαιρετικά περίπλοκο. Μαθαίνοντας περισσότερα πράγματα για τους επισκέπτες, τα μουσεία βελτιώνουν την επικοινωνιακή πολιτική τους και δημιουργούν εκθέσεις για όλους. Η χρήση της λέξης «κοινό» μπορεί να ελλοχεύει κινδύνους γιατί σ' αυτήν εμπεριέχονται ποικίλες και διαφορετικές κοινωνικές ομάδες που αποτελούν αυτό το κοινό. Μπορεί να είναι άνθρωποι όλων των ηλικιών, με διαφορετική κουλτούρα, επίπεδο γνώσεων και δεξιοτήτων. Σχολικές ομάδες, οικογένειες, ομάδες τουριστών, ομάδες ανθρώπων διαφορετικής εθνικής προέλευσης και

ομάδες ανθρώπων με ιδιαίτερες ανάγκες (Νικονάνου κ.α. 2008). Αν και είναι δυνατό να γίνουν πολλές γενικεύσεις και κατηγοριοποιήσεις για το κοινό των μουσείων, κάθε μια από αυτές τις ομάδες έχει τις δικές της ανάγκες και επισκέπτεται το μουσείο για ξεχωριστούς λόγους (Οικονόμου 2003).

Μπορούμε να διακρίνουμε διάφορες ομάδες κοινού που επισκέπτονται τα μουσεία με βάση διάφορα γεωγραφικά, δημογραφικά και ψυχογραφικά χαρακτηριστικά. Πιο συγκεκριμένα:

α. Γεωγραφική Κατηγοριοποίηση Κοινού. Με βάση αυτή την κατηγορία διακρίνονται οι εξής ομάδες επισκεπτών:

Τοπικοί επισκέπτες

Επισκέπτες που έρχονται από άλλες κοντινές αποστάσεις

Επισκέπτες που έρχονται από μακρινές αποστάσεις

Επισκέπτες που έρχονται από άλλες χώρες

β. Δημογραφική Κατηγοριοποίηση. Μπορούμε να διακρίνουμε διάφορες ομάδες επισκεπτών με βάση τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

Ηλικία

Βιολογικό Φύλο

Εισόδημα

Εθνικότητα και Κουλτούρα

γ. Ψυχογραφική Κατηγοριοποίηση. Ομάδες με κοινά δημογραφικά χαρακτηριστικά, μπορεί να παρουσιάζουν διαφορετικά ψυχογραφικά προφίλ καθώς υπάρχουν διάφορες ομάδες επισκεπτών με βάση τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

Κοινωνική Τάξη

Τρόπο Ζωής

Προσωπικότητα

Διαφορετικοί τύποι μουσείων, προσελκύουν διαφορετικούς τύπους επισκεπτών. Ωστόσο δεν καταλήγουμε σε συμπεράσματα για το προφίλ των επισκεπτών μόνο από την ηλικία, το φύλο ή την οικονομική τους κατάσταση, αλλά ρόλο διαδραματίζει και η χρονική περίοδος που επιλέγει κανείς να βρεθεί στο μουσείο. Για παράδειγμα τους καλοκαιρινούς μήνες ή στη διάρκεια των εορτών η προσέλευση είναι μεγαλύτερη. Στην πραγματικότητα, εάν ήμασταν σε θέση να ορίσουμε το ποιος είναι και τί χαρακτηριστικά θα έχει ο επισκέπτης, θα μπορούσαμε να προβλέψουμε πόσο συχνά θα βρεθεί σε ένα μουσείο και ποιοι λόγοι τον οδήγησαν εκεί. Οι Kotler και Andreason (1991), διαπίστωσαν ότι τα μουσεία έπρεπε να πείσουν τον κόσμο για την αξία τους και να δώσουν μεγαλύτερη έμφαση στον επισκέπτη. Οι επισκέπτες, δεν θα

πρέπει να αντιμετωπίζονται ενιαία και μαζικά αλλά ως συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες. Ποιοί παράγοντες, όμως, συντελούν στην πραγματοποίηση αυτής της συμμετοχής του κοινού σε μουσειακές ανθρώπινων καταλοίπων; Ποιοί είναι οι τρόποι πρόσβασης και τί διευκολύνσεις μπορεί να παρέχει ένα μουσείο τέτοιων εκθέσεων; Εκτός βέβαια από την πρακτική φύση της επίσκεψης που εξετάζεται, συχνά λαμβάνονται υπόψη και τα κοινωνικά και προσωπικά οφέλη, που μπορεί να έχει κανείς από μια τέτοια έκθεση. Θα μπορούσε να σκεφθεί κάποιος αν «αξίζει τον κόπο αυτή η επίσκεψη», θα είναι ευχάριστο το περιβάλλον και τί θα μπορούσε να μάθει κάποιος και με ποιούς τρόπους;

Τρόποι προσέγγισης και συμμετοχής του κοινού

Η έννοια της «ανοικτότητας», εμφανίζεται όλο και συχνότερα, στα περισσότερα πεδία των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών και αφορά «χώρους» (μουσεία, μνημεία) ή επιστημονικά «πεδία», τα οποία μπορούν να προσδιοριστούν ή να γίνουν αντιληπτά ως «ανοιχτά» από το κοινό (openspace, opentext, openarchive, openart, openmuseums, κ.ά.) (McComas 2014: 95). Ήδη από τη δεκαετία του '80 διατυπώνεται διεθνώς το αίτημα να «ανοίξουν» τα μνημεία στην κοινωνία. Από την σκοπιά της «Δημόσιας Αρχαιολογίας», αναζητούνται νέοι τρόποι επικοινωνίας με το κοινό και διάχυσης της αρχαιολογικής-ιστορικής γνώσης στους πολίτες (Merriman 2004, Little 2012, Γαλανίδου 2012). Για να γίνει κατανοητή, όμως, η έννοια της «ανοικτότητας» των μουσειακών και αρχαιολογικών χώρων προς τον επισκέπτη, θα πρέπει να γίνει ξεκάθαρη η έννοια των ορισμών της «πρόσβασης», της «προσβασιμότητας» και του «Σχεδιασμού για όλους».

Ο όρος «πρόσβαση» αναφέρεται στο δικαίωμα του κάθε πολίτη, με ή χωρίς αναπηρία, για αυτόνομη και ασφαλή προσέγγιση, επιλογή, απόλαυση και χρήση των παρεχόμενων υποδομών, υπηρεσιών και αγαθών σε όλους τους τομείς της καθημερινής ζωής. Αναφέρεται στο δικαίωμα του ατόμου σε εργασία, εκπαίδευση, αναψυχή, αθλητισμό, μεταφορές, ενημέρωση, πολιτισμό κ.λπ. Η πρόσβαση, ως έννοια, περιλαμβάνει διαφορετικές διαστάσεις όπως είναι η φυσική, η αισθητηριακή, η διανοητική, οι στάσεις και οι συμπεριφορές που συναντά κανείς στο χώρο του μουσείου, η οικονομική, η πολιτισμική, η πρόσβαση στην πληροφορία, η πρόσβαση στη λήψη αποφάσεων (Dodd, Sandell 1998). Η πρόσβαση είναι ένας θεμελιώδης κοινωνικός παράγοντας για όλους και αντιμετωπίζεται ως μία διαδικασία ένταξης, ως το δικαίωμα στην προσωπική επιλογή και την ιδιωτική ζωή για την ενεργό και ανεξάρτητη διαβίωση.

Με τον όρο «προσβασιμότητα» νοείται το χαρακτηριστικό του περιβάλλοντος, που επιτρέπει σε όλα τα άτομα και ιδιαίτερα στα άτομα με αναπηρία να έχουν πρόσβαση σε αυτό, δηλαδή να μπορούν αυτόνομα, με ασφάλεια και με άνεση να προσεγγίσουν και να χρησιμοποιήσουν τις υποδομές, αλλά και τις υπηρεσίες (συμβατικές και ηλεκτρονικές) και τα αγαθά που διατίθενται στο συγκεκριμένο περιβάλλον ασκώντας τα δικαιώματά τους (ΕΣΑμεΑ 2005). Είναι σημαντικό να γίνει σαφές ότι ο όρος «προσβασιμότητα» αναφέρεται, όχι μόνο σε υποδομές αλλά και σε υπηρεσίες και σε αγαθά. Παράλληλα, εκτός από τη φυσική πρόσβαση, αναφέρεται και στην δυνατότητα για επικοινωνία και πληροφόρηση στον βαθμό αυτονομίας και ασφάλειας του ατόμου σε σχέση με το περιβάλλον (φυσικό, δομημένο ή ηλεκτρονικό) (Μιζαμτσή 2012).

Ο όρος «Σχεδιασμός για Όλους», σημαίνει τον σχεδιασμό προϊόντων, περιβαλλόντων, προγραμμάτων και υπηρεσιών που θα μπορούν να χρησιμοποιηθούν από όλους τους ανθρώπους στην μεγαλύτερη δυνατή έκταση, χωρίς ανάγκη προσαρμογής ή εξειδικευμένου σχεδιασμού (ΟΗΕ 2007: άρθρο 2). Στόχος του «Σχεδιασμού για Όλους» είναι η απλοποίηση της ζωής των πολιτών, των ατόμων με αναπηρία, των ηλικιωμένων κ.λπ., δημιουργώντας προϊόντα, επικοινωνίες, υπηρεσίες και υποδομές που μπορούν να χρησιμοποιηθούν από περισσότερους ανθρώπους χωρίς επιπλέον ή με καθόλου κόστος.

Τις τελευταίες δεκαετίες, μουσειακές συλλογές και εκθέσεις σχεδιάζουν και εφαρμόζουν εκπαιδευτικά προγράμματα και δράσεις, για άτομα και ομάδες πληθυσμού με διαφορετικά χαρακτηριστικά, ανάγκες, ικανότητες, ιδιαιτερότητες που αποσκοπούν στην πολύπλευρη, ενεργητική διερεύνηση και δημιουργική αξιοποίηση του κοινωνικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος (Νάκου 2001). Η ιδιαιτερότητα του μουσείου, ως χώρου μάθησης, συνάδει με την αξιοποίηση του μουσειακού χώρου ως κατασκευασμένου περιβάλλοντος με μορφωτικές προθέσεις και η εστίαση στην εμπειρία και την συμμετοχή πραγματώνεται με βιωματικές-δημιουργικές δραστηριότητες και αποτελεί ουσιαστική επαφή με τον πολιτισμό, την τέχνη και την επιστήμη (Νικονάνου 2015). Οι μέθοδοι που εφαρμόζονται σε μουσειοπαιδαγωγικές δραστηριότητες, εστιάζουν ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κοινού στην μάθηση, την ψυχαγωγία, την συμμετοχή, την εμπειρία, την προσωπική έκφραση και τη δημιουργία. Σύμφωνα με τους Dreykorn και Wagner (2007), η μουσειοπαιδαγωγική έχει εφαρμόσει μεγάλη ποικιλία διαφορετικών μεθόδων που περιλαμβάνουν την προφορική έκφραση, την γραφή, την μουσική, τον χορό, τον πειραματισμό, την έρευνα, τον αναστοχασμό, την μίμηση, την δημιουργία συνειρμών και διασυνδέσεων, την σύγκριση, την ερμηνεία και την έκφραση

κρίσεων, ενώ παράλληλα, δίνεται ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην ενεργοποίηση όλων των αισθήσεων, της όρασης, της όσφρησης, της ακοής, της αφής και της γεύσης (Νικονάνου 2015).

Παράλληλα, τα μουσειακά εκπαιδευτικά προγράμματα, αποσκοπούν στην καλύτερη αξιοποίηση της σημασίας του υλικού πολιτισμού, μέσω εναλλακτικών μορφών επικοινωνίας και μάθησης, σε σχέση με την σύγχρονη πολυπολιτισμική πραγματικότητα και της αναγκαιότητας για κοινωνική και πολιτισμική συμπερίληψη (Νάκου 2001). Διαμορφώνεται ένα πλαίσιο για τον καλύτερο δυνατό σχεδιασμό και την καλύτερη δυνατή εφαρμογή και αξιολόγηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων, που διευκολύνουν τις διάφορες κοινωνικές ομάδες να κατανοούν, να ερμηνεύουν και να αξιοποιούν δημιουργικά μουσειακούς και άλλους πολιτισμικούς χώρους (Νάκου 2001). Τα μουσεία, επομένως, συνιστούν έναν χώρο άτυπης εκπαίδευσης και έναν θεσμό δια βίου παιδείας για όλους. Υπάρχουν, όμως, διαφορετικές εκπαιδευτικές προσεγγίσεις μουσειακών εκθεμάτων (Φιλιππουπολίτη 2015), όπως:

- Εκθέσεις με καθορισμένους στόχους και κείμενα διδακτικού προσανατολισμού με δασκαλοκεντρικές μεθόδους που έχουν ως βάση τους τη θεωρία του *διδακτισμού*
- Εκθέσεις με συνοδευτικά πληροφοριακά κείμενα που έχουν ως θεωρητική αφετηρία τη *συμπεριφοριστική* κατεύθυνση
- Εκθέσεις που παρέχουν το κατάλληλο υλικό, μέσα από δραστηριότητες προς εξερεύνηση και σύγκριση, με τελικό σκοπό τη διερεύνηση της αντικειμενικής γνώσης, βασιζονται στη θεωρητική προσέγγιση της *ανακάλυψης*.
- Εκθέσεις, οι οποίες δίδουν τη δυνατότητα μιας πολυπρισματικής θέασης στους επισκέπτες, οργανώνονται και λειτουργούν με βάση την καθημερινότητα και την εμπειρία, καθώς ενθαρρύνουν την δυνατότητα μιας πολλαπλής ερμηνείας και φέρουν ως θεωρητικό υπόβαθρο τον *εποικοδομισμό* (constructivism).

Τέλος, σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν και οι νέες τεχνολογίες της πληροφορικής και των επικοινωνιών και ιδιαίτερα το διαδίκτυο. Ψηφιακές μουσειακές συλλογές, που διατίθενται στο διαδίκτυο από τους φορείς διαχείρισής τους, με όρους διαλειτουργικότητας και ακολουθώντας διεθνή πρότυπα δίνουν την δυνατότητα της πληροφόρησης, εκπαίδευσης, μετάδοσης και της γνώσης προς το ευρύτερο κοινό (Ιωαννίδη 2016). Οι μέθοδοι και οι πρακτικές που θα αναλυθούν παρακάτω καλύπτουν ένα φάσμα διαφορετικών ομάδων κοινού από διαφορετικές χώρες με διαφορετικό περιεχόμενο συλλογών, στόχο προγραμμάτων και αξιοποίησης των καταλοίπων.

Κεφάλαιο 5^ο: Μέθοδοι και πρακτικές συμμετοχής του κοινού σε εκθέσεις ανθρώπινων καταλοίπων

Το παρόν κεφάλαιο εξετάζει διάφορες μεθόδους και πρακτικές, με τις οποίες τα μουσεία προσεγγίζουν διαφορετικές ομάδες κοινού, με σκοπό τη δημιουργία σχέσεων μεταξύ του κοινού και του επιστημονικού πεδίου της Οστεοαρχαιολογίας. Θα παρουσιαστούν τρεις τρόποι προσέγγισης και συμμετοχής του κοινού σε εκθέσεις ανθρώπινων καταλοίπων, με σκοπό να δοθεί μια σφαιρική εικόνα, για το πώς λειτουργούν τέτοιου είδους προγράμματα που αφορούν ανθρώπινα κατάλοιπα και ποια είναι η απήχησή τους στο κοινό, είναι οι εξής:

Συμμετοχή μέσω έργων ψηφιοποίησης, προβολής και ανάδειξης του πολιτιστικού αποθέματος,
 Συμμετοχή μέσω εκπαιδευτικών προγραμμάτων και δράσεων για διαφορετικές ομάδες κοινού,
 Συμμετοχή μέσω τουριστικών προγραμμάτων και ξεναγήσεων

Έργα ψηφιοποίησης, προβολής και ανάδειξης του πολιτιστικού αποθέματος

Ολοένα και περισσότερα μουσεία, πλέον, «ανοίγουν» τις συλλογές τους στο διαδίκτυο, διαθέτοντας το επιστημονικό τους έργο μέσω της τεκμηρίωσης και των δεδομένων που τις συνοδεύουν, με σκοπό την προώθηση πολιτιστικών προϊόντων και υπηρεσιών από ελληνικούς και ξένους πολιτιστικούς φορείς. Απώτερος στόχος, αυτών των φορέων, είναι η υλοποίηση ενός εθνικού ιστού πολιτισμικής γνώσης, που θα συνδέει και θα περιλαμβάνει το σύνολο του πολιτιστικού περιεχομένου μιας χώρας και θα δίνει τη δυνατότητα της πληροφόρησης, εκπαίδευσης, μετάδοσης της γνώσης, αλλά και παροχής πληθώρας ψηφιακών υπηρεσιών με συνεργασία του Δημοσίου και Ιδιωτικού Τομέα, σε όλους ανεξαιρέτως τους πολίτες μιας χώρας. Η κοινότητα της «ανοικτής πρόσβασης» προς το ευρύ κοινό (μουσεία, βιβλιοθήκες, αρχεία), δηλαδή στους οργανισμούς τέχνης και μνήμης, δραστηριοποιείται εδώ και μια δεκαετία περίπου, στην «ανοικτή» διάθεση των ψηφιοποιημένων συλλογών μουσείων και αρχείων παγκοσμίως. Στα αγγλικά υπάρχουν δύο διαφορετικοί όροι που αναφέρονται στην ίδια γενικότερη ιδέα, αλλά με διαφορετικό τρόπο. Το “Open Source Archaeology” και το “Open Archaeology” (Edwards & Wilson 2015). Στα ελληνικά θα μπορούσαν να αποδοθούν ως Αρχαιολογία με τη χρήση ελεύθερης πρόσβασης λογισμικών και «Ανοικτής Πρόσβασης

Αρχαιολογία». Ο πρώτος όρος χρησιμοποιείται για να περιγράψει λογισμικά που διακινούνται ελεύθερα, ως ανοικτός πληροφορικός κώδικας, γραμμένα σε υψηλού επιπέδου γλώσσα πληροφορικής. Ο χρήστης έχει τη δυνατότητα, εκτός από το να χρησιμοποιήσει το πρόγραμμα, να μπορεί να επέμβει σε αυτό αλλάζοντάς το ακόμη και σε θεμελιώδες επίπεδο. Η «Ανοικτή Αρχαιολογία», από την άλλη, δίνει έμφαση στην ελεύθερη πρόσβαση σε δημοσιεύσεις, αλλά και αρχαιολογικά ανασκαφικά δεδομένα τόσο από την ακαδημαϊκή κοινότητα όσο και από το ευρύ κοινό (Lake 2012). Η αίσθηση του ελέγχου από διάφορες πηγές (ακαδημαϊκούς, πολιτικούς ή και απλούς πολίτες) προσδίδει διαφάνεια, νομιμοποίηση και εγκυρότητα στην ίδια τη διαδικασία χρηματοδότησης, αναμένοντας σε αντάλλαγμα αξιόπιστα επιστημονικά δεδομένα που κυριολεκτικά θα ανήκουν σε όλους.

Τα τελευταία χρόνια, το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Ηλεκτρονικού Περιεχομένου (ΕΚΤ), αξιοποιώντας την τεχνογνωσία και τις υποδομές που έχει αποκτήσει ως κεντρικός φορέας για τη συσσώρευση του ψηφιακού πολιτιστικού αποθέματος της χώρας μας, δημοσίευσε δύο οδηγούς που αφορούν την πρότυπη διαχείριση του ψηφιακού πολιτιστικού αποθέματος στο διαδίκτυο: *searchculture.gr* και *OpenArchives.gr*. Στόχος είναι οι ψηφιακές συλλογές να διατίθενται στο διαδίκτυο από τους φορείς διαχείρισής τους, με όρους διαλειτουργικότητας και ακολουθώντας διεθνή πρότυπα και καλές πρακτικές. Με την τήρηση ενιαίων προδιαγραφών διασφαλίζεται, σε εθνικό επίπεδο, η μακροχρόνια διαθεσιμότητα των αποτελεσμάτων της ψηφιοποίησης. Τα ψηφιακά τεκμήρια καθίστανται ενιαία αναζητήσιμα και με αυτό τον τρόπο μεγιστοποιείται η δυνατότητα προβολής και επανάχρησής τους από διαφορετικές κοινότητες χρηστών στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Το υλικό αυτό συλλέγεται, εμπλουτίζεται και διασυνδέεται από το εξειδικευμένο προσωπικό του ΕΚΤ και διατίθεται κεντρικά μέσα από τη διαδικτυακή πύλη, για χρήση από τους ερευνητές, την εκπαιδευτική κοινότητα και το ευρύ κοινό. Οι παρούσες προδιαγραφές απευθύνονται σε φορείς περιεχομένου, σε μουσεία και σε βιβλιοθήκες, σε δημόσιους ή ιδιωτικούς φορείς διαχείρισης και φύλαξης αρχειακών συλλογών, σε πινακοθήκες, σε πολιτιστικά ιδρύματα, αλλά και στους αναδόχους που τους υποστηρίζουν και που υλοποιούν έργα ψηφιοποίησης πολιτιστικών συλλογών. Τέτοιου είδους έργα ψηφιοποίησης, προβολής και ανάδειξης του πολιτιστικού υλικού, θα πρέπει να διευκολύνουν τη διάδοση της γνώσης καθώς συλλογές μουσείων κάθε είδους, κάθε εποχής και από κάθε γωνιά της γης θα πρέπει να είναι προσβάσιμες και δωρεάν σε κοινό κάθε ηλικίας, ανεξάρτητα από το πού ζουν. Είναι βασική προϋπόθεση, η πολιτιστική κληρονομιά να είναι κοινή ιδιοκτησία όλων και ο καθένας να μπορεί να την χρησιμοποιήσει,

καθώς η δημοσίευση και η ελεύθερη ανταλλαγή γνώσεων και αγαθών αποτελούν θεμέλιο λίθο πάνω στην οποία βασίζεται η επιστημονική πρόοδος.

Ανοιχτά Δεδομένα ως Δημόσια Αρχαιολογία: Το Πρόγραμμα του Αρχείου Μνημείων. Ένα μνημειώδες ψηφιακό έργο αρχείου

Έχει παρατηρηθεί, ότι ψηφιακά έργα και σχετικές καινοτόμες πρωτοβουλίες, σε συνδυασμό με ερευνητικά κέντρα, συνέδρια και εκπαιδευτικά προγράμματα για την πολιτιστική διαχείριση, τις ψηφιακές τέχνες και τις ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες έχουν καθιερωθεί, τα τελευταία χρόνια, στον ευρωπαϊκό χάρτη του δυτικού ψηφιακού πολιτισμού. Μια τέτοια πρακτική πρόσβασης αποτελεί το έργο του *"Open Data as Public Archaeology : The Monumental Archive Project (MAP) (Ανοιχτά Δεδομένα στην Δημόσια Αρχαιολογία. Ένα μνημειώδη ψηφιακό έργο αρχείου)*, το οποίο προτείνει στην ερευνά της η Κ. Cook, επίκουρη καθηγήτρια και διευθύντρια του Public Archaeology Laboratory, στο Πανεπιστήμιο του Μόντρεαλ. Το MAP είναι μια συνεργατική, διαδραστική πλατφόρμα βάσης δεδομένων που εστιάζει στην προσβάσιμη, βιώσιμη και δημιουργική δέσμευση του κοινού με το παρελθόν. Η έρευνα, αφορά μια δημόσια βάση δεδομένων, με αρχεία απο τα νεκροταφεία των Μπαρμπάντος και εξετάζει την πραγματικότητα των διαδικτυακών πλατφορμών που δημιουργήθηκαν, ώστε να φέρει κοντά το ακαδημαϊκό και ευρύ κοινό στο πεδίο της «ανοιχτής αρχαιολογία» των ανθρώπινων καταλοίπων. Η έρευνα αυτή, η οποία εξετάζεται ως μέθοδος επαφής/πρόσβασης του κοινού με τα ανθρώπινα κατάλοιπα, παρουσιάζει την αξία στην πρόσβαση των «ανοιχτών αρχαιολογικών ψηφιακών δεδομένων», που μεταμορφώνουν τις αρχαιολογικές πρακτικές ενώ παράλληλα εισάγουν νέους προβληματισμούς στο ευρύ κοινό, σχετικά με την ηθική της μελέτης των ανθρώπινων καταλοίπων. Η μελέτη επιλέχθηκε απο το online Αρχαιολογικό περιοδικό σχετικά με θέματα Δημόσιας Αρχαιολογίας: *AP: Online Journal in Public Archaeology (Special Volume 3 - 2018)*.

Το πιλοτικό έργο του MAP, που προτείνει η Cook, είναι ένας ιστότοπος ανοιχτής πρόσβασης, με μια βάση δεδομένων μνημειακών αρχείων, με διαδραστικό τρόπο για τη συνεισφορά δεδομένων και σχολιασμού της έρευνας για το ευρύτερο κοινό. Το έργο αφορά, αρχεία μνημείων στα Μπαρμπάντος (2000 μνημεία και 16 νεκροταφεία) και περιλαμβάνει επιγραφές, τοποθεσίες και υλικά περιγραφών (στυλ, εικονογραφία, γραμματοσειρά, υλικό) και απευθύνεται σε άτομα, κοινότητες και ακαδημαϊκούς, απο όλο τον κόσμο, που έχουν δεσμευτεί να διατηρήσουν και να προστατεύσουν αυτά τα σημαντικά τοπία της κληρονομιάς. Το Monumental Archive Project, είναι ένα μέρος για να αποκτήσει κάποιος πρόσβαση σε αρχεία

νεκροταφείων, να συνεργαστεί στην έρευνα και να συζητήσει προσεγγίσεις σε μνημεία ιστορίας, αρχαιολογίας και γενεαλογίας.

Το έργο του MAP λειτουργεί ως ανοιχτή βάση δεδομένων ιστορικών νεκροταφείων για: 1) διατήρηση και παροχή δωρεάν πρόσβασης σε υπάρχουσες εγγραφές, 2) ενθάρρυνση της νέας έρευνας και εμπλοκής με ιστορικά νεκροταφεία και 3) δημιουργία συνεργατικών δικτύων και συζητήσεων μεταξύ διαφορετικών ομάδων ενδιαφερόντων. Στόχος του είναι να οργανώσει την εμπειρία του χρήστη σε δύο διαδραστικά σχήματα. Στη αρχική σελίδα του έργου στο διαδίκτυο, ένας χάρτης επισημαίνει σε ποιές περιοχές των Μπαρμπάντος υπάρχουν εγγραφές, με περιλήψεις και συνδέσμους προς την αντίστοιχη βάση δεδομένων και συλλογές έργων μεθόδων/ερμηνειών όπου είναι δυνατόν. Υπάρχουν, παράλληλα, μενού και μια λειτουργία αναζήτησης για πρόσβαση σε βάσεις δεδομένων ή συλλογές, για προβολή στον ιστότοπο ή λήψη για εύκολη χρήση δεδομένων. Το εύρος των επιλογών χρήσης, αντικατοπτρίζει την ποικιλομορφία του κοινού, για το οποίο, ο ιστότοπος παρουσιάζει την αξία και τον προσανατολισμό της έρευνάς του. Το δεύτερο μέρος της ιστοσελίδας του MAP, χρησιμοποιεί μια πλατφόρμα για τη διευκόλυνση και την δομή των πληροφοριών που γίνονται απο το ευρύτερο κοινό. Είτε πρόκειται για μελετητές, μέλη μια κοινότητας ή απλούς πολίτες μπορούν να υποβάλουν ολοκληρωμένες βάσεις δεδομένων, μορφοποιημένες με τα πρότυπα του MAP, οι οποίες παρουσιάζονται στον ιστότοπο (όπως φωτογραφίες μνημείων, σημειώσεις, χάρτες) και είναι διαθέσιμα στην κύρια διεπαφή του ιστού. Η αρχειοθέτηση και η διατήρηση αυτών των πληροφοριών και δεδομένων είναι μεγάλης σημασίας, δεδομένης της μακροπρόθεσμης ιστορικής αξίας των αρχείων. Επειδή τα ιστορικά νεκροταφεία εκτίθενται στην ανθρώπινη δραστηριότητα, είναι δύσκολο να διατηρηθούν μακροπρόθεσμα γι 'αυτό και είναι κρίσιμο να μπορούν να καταγραφούν και να διατηρηθούν πολλές πληροφορίες για μελλοντική έρευνα και μελέτη.

Η έναρξη αυτής της διαδικτυακής πλατφόρμας, τον Αύγουστο του 2016, παρείχε μια σειρά μαθημάτων που αφορούσαν στην ψηφιακή δημόσια αρχαιολογία, με θέμα τα νεκροταφεία και τα ανθρώπινα κατάλοιπα στα νησιά των Μπαρμπάντος. Το MAP αναπτύχθηκε για να λειτουργεί ως ανοιχτή βάση δεδομένων ιστορικών νεκροταφείων για την αντιμετώπιση ζητημάτων προσβασιμότητας και αειφορίας, ενώ παράλληλα ενθαρρύνει νέες προσεγγίσεις στην παραδοσιακή αρχαιολογική έρευνα. Οι πρωταρχικοί του στόχοι είναι: να διατηρεί και να παρέχει πρόσβαση σε όλες τις κατηγορίες κοινού, να ενθαρρύνει τη νέα έρευνα και την συμμετοχή σε ιστορικά νεκροταφεία μέσω της επαναχρησιμοποίησης δεδομένων και να δημιουργήσει συνεργατικά δίκτυα μεταξύ διαφορετικών ομάδων ενδιαφερόντων. Όπως πολλά

έργα ψηφιακών δεδομένων, έτσι και το πιλοτικό πρόγραμμα του *MAP*, προσπαθεί να διερευνήσει και να βρει λύσεις στις συνεχιζόμενες προκλήσεις στην ψηφιακή διατήρηση και βιωσιμότητα.

Είτε καταγράφουμε ένα ταφικό μνημείο είτε χίλια, είτε το μνημείο ανακαλύφθηκε πριν από τρία χρόνια ή τριακόσια, κάθε λεπτομέρεια, φωτογραφία, τρισδιάστατο μοντέλο και χάρτης έχει την δυνατότητα να επηρεάσει ζωντανές κοινότητες και ιστορικές αφηγήσεις με θετικό και αρνητικό τρόπο. Επομένως, η προσέγγισή μας πρέπει πάντα να είναι προσεκτική και περιεκτική από τα πρώτα στάδια κάθε έργου έως το τέλος. Η συμμετοχή, η συλλογή και η επεξεργασία σχολίων από τους χρήστες στις διαδικτυακές πλατφόρμες, θα πρέπει να διασφαλιστεί ώστε να συνεχίσουν να αναπτύσσονται και να βελτιώνονται για ευκολία πρόσβασης και κοινοτική αξία. Ταυτόχρονα, ανοιχτοί ταφικοί χώροι, θα μπορούν να ενθαρρυνθούν το κοινό μέσα από ανταλλαγές ιστοριών και εμπειριών παρέχοντας τρόπους κοινωνικοποίησης και ανταλλαγής απόψεων. Τέλος, οι διαδικτυακές πλατφόρμες μπορούν και πρέπει να αποτελούν οχήματα για την τοπική κληρονομιά και αφηγήσεις, διότι μαζί, ιστορίες και διαδικτυακά δεδομένα καταδεικνύουν την αξία της συμβολής της Δημόσιας Αρχαιολογίας και την διατήρηση ιστορικών ταφικών χώρων (σε φυσικές και εικονικές μορφές) με σκοπό την βελτίωση του κοινωνικού συνόλου.

Πώς τέτοια ψηφιακά έργα ή τεχνολογικές δράσεις, μπορούν να αναδειχθούν μέσα από εκπαιδευτικά προγράμματα; Στο παρακάτω υποκεφάλαιο, θα αναλυθούν διάφορες δράσεις, ψηφιακών και μη, εκπαιδευτικών προγραμμάτων που αφορούν ανθρώπινα κατάλοιπα, από διαφορετικές πόλεις του κόσμου αλλά με την ίδια σπουδαιότητα προς το ευρύ κοινό.

Εκπαιδευτικά Προγράμματα και δράσεις για το κοινό

Με τον όρο *εκπαιδευτικά προγράμματα* ορίζονται όλες οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες σε χώρους πολιτιστικής κληρονομιάς, που απευθύνονται σε όλα τα είδη των επισκεπτών (παιδιά, φοιτητές, άτομα με αναπηρίες, άτομα της τρίτης ηλικίας κ.α.) και εξειδικεύονται ανάλογα με την περίπτωση (Νικόνανου 2002). Τα προγράμματα αυτά, αποκτούν ιδιαίτερη σημασία καθώς αποτελούν γέφυρα επικοινωνίας μεταξύ του επιστημονικού προσωπικού και του κοινού των μουσείων ή αρχαιολογικών χώρων και επιδρούν αποτελεσματικά στην προσέγγισή του, εμπλουτίζοντας την μουσειακή εμπειρία και ενισχύοντας την συμμετοχική επικοινωνία. Σε οργανωτικό επίπεδο, τα εκπαιδευτικά προγράμματα διαφοροποιούνται μεταξύ τους ως προς το μόνιμο ή τον περιστασιακό χαρακτήρα και από την διάρκεια διεξαγωγής τους (Νικόνανου 2002). Μπορεί, δηλαδή, να υλοποιούνται σε μόνιμη βάση από τον φορέα, όπως για παράδειγμα

τα εκπαιδευτικά προγράμματα στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, είτε για περιορισμένο χρόνο είτε με επετειακές αφορμές και περιοδικές εκθέσεις, είτε εξαιτίας ειδικών συνθηκών υλοποίησης όπως για παράδειγμα περιορισμένη χρηματοδότηση, καιρικές συνθήκες κ.α. Γενικά απευθύνονται, συνήθως, σε οργανωμένες ομάδες και προϋποθέτουν σχεδιασμό, ο οποίος περιλαμβάνει επιλογή των ομάδων αποδεκτών, των θεματικών ενοτήτων, των μεθόδων προσέγγισης και των διδακτικών μέσων. Με βάση αυτήν την προεργασία οργανώνεται η εκπαιδευτική διαδικασία σε διαφορετικά στάδια, με αντίστοιχο καθορισμό στόχων, μεθόδων και μέσων για κάθε στάδιο (Νικόνανου 2002). Πιο συγκεκριμένα, τα εκπαιδευτικά προγράμματα προορίζονται για :

- i. Ομάδες μαθητών στο χώρο του σχολείου με μουσειακό, πληροφοριακό υλικό ή στον χώρο του μουσείου κατά την επίσκεψή τους σε εκθέσεις*
- ii. Ομάδες φοιτητών μέσω πανεπιστημιακών σπουδών και άλλων ιδρυμάτων και σχολών με πρόσβαση σε μουσειακές δημόσιες ή ιδιωτικές συλλογές με στόχο την επεξεργασία και μελέτη υλικού.*
- iii. Ομάδες που αποτελούνται από ένα γενικό κοινό, όπως γονείς με παιδιά μέσα από εκπαιδευτικά προγράμματα, για παράδειγμα αγγειοπλαστικής και ζωγραφική. Ομάδες ενηλίκων ή τρίτη ηλικία μέσω εκπαιδευτικών επιμορφωτικών σεμιναρίων, διαλέξεις, εκδρομές, καλλιτεχνικά εργαστήρια κ.α. Ομάδες ατόμων με ειδικές ανάγκες, μέσω εκπαιδευτικών προγραμμάτων με την βοήθεια εξειδικευμένου προσωπικού και υποστηρικτικού υλικού, όπως για παράδειγμα διαλέξεις στην νοηματική γλώσσα και εκθέσεις με αντικείμενα αφής η οπτικό-ακουστικό υλικό.*

Με τις παραπάνω τρεις ομάδες κοινού (μαθητών, φοιτητών και ευρύ κοινού), θα ασχοληθώ στην συνέχεια της παρούσας ενότητας, σχετικά με την συμμετοχή τους σε εκπαιδευτικά προγράμματα που αφορούν τα ανθρώπινα κατάλοιπα, μέσα από παραδείγματα και πρακτικές μελέτες.

Σχολικές Ομάδες

Η έκθεση των ανθρωπίνων καταλοίπων, σε συλλογές μουσείων αλλά και ο ρόλος τους σε σχολικά εκπαιδευτικά προγράμματα, έχουν την προϋπόθεση ότι εξυπηρετούν έναν σαφή εκπαιδευτικό σκοπό. Οι συλλογές ανθρωπίνων καταλοίπων, οι οποίες θα πρέπει να συνοδεύονται με επεξηγηματικό υλικό, χρήσιμο για τους μαθητές, μπορούν να χρησιμοποιηθούν με σκοπό να διδάξουν πράγματα σχετικά με την ανθρώπινη εξέλιξη, την ιατρική, να απεικονίσουν πτυχές της τοπικής ιστορίας, αρχαίων πληθυσμών και πολιτιστικών

μνημείων. Οι επισκέψεις σε χώρους αρχαιολογικού ενδιαφέροντος αλλά και τα σχολικά εκπαιδευτικά προγράμματα που αφορούν ανθρώπινα κατάλοιπα, θα μπορούν να αποτελέσουν για τους μαθητές αφετηρία και κίνητρα για ανάπτυξη ενδιαφερόντων, εμπλουτισμό γνώσεων και καλλιέργεια της ευαισθησίας τους. Σύμφωνα με την Γαλανίδου (2012) «..το να μιλήσουμε στα παιδιά για το παρελθόν δεν είναι τόσο ένα τεχνικό ζήτημα. Αφορά κυρίως το ποιο παρελθόν επιλέγουμε να αφηγηθούμε, ποιου το παρελθόν, καθώς και το ιδεολογικό πλαίσιο στο οποίο τοποθετείται και τις αξίες που αυτό εμπεριέχει μέσα από εναλλακτικούς τρόπους αφήγησης και διδασκαλίας του αρχαίου κόσμου - τρόποι που μπορούν να υπονομεύσουν την ιδιότητά του ως αμετάβλητης και κανονιστικής Ιστορίας, δημιουργώντας έτσι τις προϋποθέσεις για αμφισβήτηση, κριτική σκέψη και κριτική στάση ζωής».

Επιστήμη στο σχολείο: Ανθρώπινα οστά

Μια χαρακτηριστική δράση, πρακτικής έκθεσης και μελέτης ανθρώπινων καταλοίπων, με εκπαιδευτική σημασία στα σχολεία, αποτελεί ο βρετανικός εκπαιδευτικός οργανισμός *British Council*, που ειδικεύεται στις διεθνείς πολιτιστικές και εκπαιδευτικές ευκαιρίες σε σχολεία και πανεπιστήμια. Το σχολικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα, ονομάζεται "Science in School: Human Bones" και είναι διαθέσιμο στην επίσημη ιστοσελίδα του British Council: schools Online. Το πρόγραμμα παρέχει την ευκαιρία στους μαθητές να μάθουν για τη λειτουργία του σκελετού, τα ονόματα των ανθρώπινων οστών και να πειραματιστούν με τις διαδικασίες που χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι Αιγύπτιοι για την μούμιοποίηση των νεκρών σωμάτων. Οι μαθητές, έχουν την ευκαιρία να μάθουν τους λόγους και τις διαδικασίες που οι Αρχαίοι Αιγύπτιοι πίστευαν ότι έπρεπε να διατηρηθούν τα σώματά τους, προκειμένου να απολαύσουν την μετά θάνατον ζωή και τις πρακτικές που ακολουθούσαν για την μούμιοποίηση, μέσα από πειράματα με αλάτι και μπανάνα. Μέσα από αυτόν το διαδραστικό τρόπο μάθησης, οι μαθητές εξερευνούν διαδικασίες, πληροφορίες και πρακτικές ίδιες με τον αρχαίο λαό. Οι μαθητές χωρίζονται σε ομάδες ώστε να εργαστούν μαζί, για να επισημάνουν κάθε οστό με το σωστό επιστημονικό όνομα. Παράλληλα, ενθαρρύνονται από τους δασκάλους τους, στο να χρησιμοποιούν το υλικό αναφοράς (οστά) ή το διαδίκτυο για να επισημάνουν εκείνα τα οστά των οποίων τα ονόματα δεν είναι σίγουροι. Μέσα από δραστηριότητες, όπως φύλλα εργασίας με τον ανθρώπινο σκελετό, ζωγραφική, εικόνες ανθρώπινων σκελετών, εικόνες σπονδυλωτών και ασπόνδυλων ζώων, πλαστικά μέρη οστών ως αντικείμενα αφής κ.α., το εκπαιδευτικό αυτό πρόγραμμα έχει ως στόχο οι μαθητές : α. να μάθουν για την ανθρώπινη ανατομία, τα ονόματα των ανθρώπινων οστών και την διαδικασία συντήρησης των ανθρώπινων υπολειμμάτων σε ένα αρχαιολογικό πλαίσιο, β. να συγκρίνουν το αγγλικό και γαλλικό λεξιλόγιο για

επιστημονικές λέξεις και δουν τις ομοιότητες και διαφορές, και γ. να αναγνωρίσουν ότι ο σκελετός σε ανθρώπους και ζώα είναι σημαντικός για την υποστήριξη, προστασία και κίνηση του σώματος.

Πέρα όμως από την μαθησιακή εστίαση του προγράμματος που είναι η κατανόηση, ανατομία και συντήρηση οστέινου υλικού και οι γλωσσικές λειτουργίες όπως, η περιγραφή και η ονομασία των οστών, το πιο σημαντικό όλων είναι ότι οι μαθητές αποκτούν δεξιότητες και χαρακτηριστικά όπως η συνεργασία, η επικοινωνία και η κριτική και δημιουργική σκέψη. Η συζήτηση για την σχέση μουσείου – σχολείου αφορά σε μεγάλο βαθμό τη θέση και τον ρόλο που παίζουν τα αναλυτικά προγράμματα στον σχεδιασμό των μουσειοπαιδαγωγικών δράσεων. Το πεδίο αυτό είναι πολύ ανοιχτό, καθώς εκτός από διαφορετικές απόψεις που εκφράζονται θεωρητικά, αναπτύσσονται και συγκεκριμένες πολιτικές, είτε εθνικές είτε μουσειακές, οι οποίες διαφοροποιούνται στο πέρασμα των χρόνων και με την αλλαγή των συνθηκών (Νικόνανου 2015: 94). Τα μουσεία μπορούν να προσφέρουν απτά παραδείγματα ιδεών, διαδικασίες, φυσικά περιβάλλοντα και ιστορία. Οι σχολικές εμπειρίες αντίθετα, περιορίζονται σε βιβλία, διαλέξεις και παραδόσεις. Τα τελευταία χρόνια, όμως, η συνεργασία των δύο ιδρυμάτων μπορεί να αποφέρει εξαιρετικές εκπαιδευτικές δυνατότητες για τα παιδιά. Κάνοντας απευθείας διδασκαλία από τα πρωτότυπα αντικείμενα μέσα στο μουσείο, εμπλουτίζεται η σχολική διδασκαλία, ενώ πολλά οργανωμένα μουσειακά εκπαιδευτικά προγράμματα, μπορούν να μεταφερθούν απευθείας μέσα στις σχολικές αίθουσες, με σκοπό να βοηθήσουν τους μαθητές να οικειοποιηθούν καλύτερα το χώρο και τα αντικείμενα καθώς και στην αποτελεσματικότερη αφομοίωση των πληροφοριών.

Απο το παράδειγμα της Βρετανίας και το μουσειακό-σχολικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα βασισμένο σε φύλλα εργασίας και ζωγραφική, θα παρουσιάσω στο παρακάτω παράδειγμα, ένα διαφορετικό τρόπο εκπαίδευσης στα σχολεία, βασισμένο σε συλλογές υλικών αντικειμένων ως εκπαιδευτικά εργαλεία, τις λεγόμενες μουσειοσκευές, οι οποίες έχουν υιοθετηθεί ως ένα μοντέλο εκπαίδευσης σε γεωγραφικά απομακρυσμένα σχολεία της Ιαπωνίας.

Σχεδιασμός και Ανάπτυξη Εκπαιδευτικών Μουσειακών Προγραμμάτων για σχολεία

Το πιο διαδεδομένο εκπαιδευτικό υλικό που χρησιμοποιείται εκτός των χωρικών του ορίων είναι οι μουσειοσκευές, ένα οργανωμένο μετακινούμενο εκπαιδευτικό υλικό για χρήση εκτός μουσειακών χώρων, το οποίο δίνει την ευκαιρία σε ομάδες κοινού που δεν μπορούν να επισκεφθούν συγκεκριμένα μουσεία να έρθουν σε επαφή με τα συγκεκριμένα περιεχόμενα. Οι μουσειοσκευές είναι κάποιας μορφής κιβώτια, που περιλαμβάνουν αντιπροσωπευτικά

αντικείμενα ενός μουσείου (αντίγραφα ή αυθεντικά), οπτικοακουστικό υλικό, βιβλία, υλικό για δραστηριότητες, καθώς και ενημερωτικό υλικό, οδηγίες και προτάσεις για την εκπαιδευτική τους αξιοποίηση (Νικόνανου 2015: 215).

Με βάση αυτό το μοντέλο, του μετακινούμενου εκπαιδευτικού υλικού, τα τελευταία χρόνια, σχολεία της Δημοτικής εκπαίδευσης στην Ιαπωνία, το έχουν υιοθετήσει φέρνοντας την έκθεση και μελέτη των ανθρώπινων καταλοίπων από το εκπαιδευτικό περιεχόμενο των μουσείων και των αρχαιολογικών χώρων στην τάξη, μέσω ψηφιακού και φυσικού υλικού. Σύμφωνα με το Υπουργείο Παιδείας, Πολιτισμού, Αθλητισμού, Επιστήμης και Τεχνολογίας της Ιαπωνίας, τα σχολεία θα πρέπει να χρησιμοποιούν τα μουσεία ως μορφή εκπαιδευτικής υποστήριξης καθώς μέσα από ξεναγήσεις, μαθήματα και πρακτικές εμπειρίες, οι μαθητές μπορούν να κατανοήσουν βαθύτερα ένα θέμα. Η παρούσα έρευνα και οι πρακτικές που ακολουθεί, παρουσιάστηκε στο διαδικτυακό περιοδικό “International journal of Asia digital art and design”, το 2016 (Volume 20, Issue 2: 51-59) με την συμμετοχή μουσειολόγων, αρχαιολόγων και δασκάλων.

Η συγκεκριμένη μελέτη εκπαίδευσης ονομάζεται «Μουσειοσκευές: Το ανθρώπινο σώμα και η κίνησή του» και χρησιμοποιούνται οι όροι *Προσέγγιση* και *Μουσειοσκευές*. Ο όρος *Προσέγγιση*, εστιάζει στα μουσειακά εκπαιδευτικά προγράμματα και στην ιδέα της μεταφοράς εμπειριών που έχουν επιτευχθεί από το μουσείο, σε απομακρυσμένα μέρη προκειμένου να μεταδοθεί η γνώση του, ενώ ο όρος *Μουσειοσκευές* εστιάζει στα μετακινούμενα διδακτικά μέσα, τα οποία περιέχουν εκπαιδευτικό δανειστικό υλικό μουσειακών αντικειμένων, με δυνατότητα για βιωματική μάθηση και μάθηση μέσω της εξερεύνησης και του πειραματισμού. Με τη χρήση tablet και χρησιμοποιώντας αντίγραφα διάφορων αντικειμένων, για πρακτική μάθηση μαζί με ψηφιακό περιεχόμενο, δημιούργησαν ένα μάθημα που ήταν πολύ ενδιαφέρον, καθώς οι μαθητές είχαν την ευκαιρία να μιλήσουν απευθείας σε ζωντανές συνεδρίες με μουσειολόγους και καθηγητές από το μουσείο, γεγονός που ενίσχυσε το ενδιαφέρον του μαθήματος. Οι μουσειοσκευές χωρίζονται σε 4 ενότητες και περιέχουν: οστά, αρθρώσεις και κίνηση, μυς και ζώα, ένα αντίγραφο ανθρώπινου σκελετού μαζί με το κεφάλι (replica), το πόδι ενός λιονταριού και ένα σκελετό βάτραχου χρησιμοποιώντας 3D εκτύπωση. Επάνω στα ανθρώπινα οστά, υπάρχουν ετικέτες ονομασίας ενώ παράλληλα υπάρχουν και εικόνες με οστά ζώων. Αυτό έγινε, για να χρησιμοποιηθούν τα οστά ως παιχνίδια και ενώ τα πραγματικά οστά θα παρείχαν ένα διαφορετικό είδος εντύπωσης στους μαθητές, τα αντίγραφα μπορούν να τους προσφέρουν μια πιο μοναδική και αποτελεσματική εμπειρία αφού έχουν την ευκαιρία να τα αγγίζουν. Επιπλέον, η 3D εκτύπωση επέτρεψε στους μαθητές να αναπαράγουν το κεφάλι και το πόδι ενός λιονταριού καθώς και τον διευρυμένο σκελετό του βατράχου και να τα

συγκρίνουν με τον ανθρώπινο σκελετό, παρατηρώντας περισσότερες λεπτομέρειες και πληροφορίες γύρω από τα ανθρώπινα και ζωικά οστά. Στην συνέχεια, ως πρακτική άσκηση, ζητήθηκε από τους μαθητές να κρύψουν τα αντίγραφα των ανθρώπινων οστών και να προσπαθήσουν να φανταστούν πώς μοιάζουν τα οστά αισθανόμενοι το σώμα τους. Να παρατηρήσουν λεπτομέρειες και διαφορές και να αναπτυχθεί διάλογος, ιδέες και ερωτήσεις μεταξύ των μαθητών και των δασκάλων. Σκοπός της πρακτικής αυτής άσκησης, ήταν οι μαθητές μέσα από την αφή και την διαδραστική εκπαίδευση, να μάθουν τη σπουδαιότητα για τα ανθρώπινα οστά και για το σώμα καθώς και το μυστήριο που περιβάλλει τη σύνθεσή του. Μέσω διαφορετικών μαθησιακών διαδρομών, όπως η χρήση παιχνιδιών και τα πράγματα που αγγίζουν, η περιέργεια των μαθητών διεγείρεται και προσφέρονται απολαυστικές εμπειρίες για να τους κρατήσουν παρακινημένους, διασφαλίζοντας ότι οι δραστηριότητες παραμένουν στη μνήμη των μαθητών μαζί με το περιεχόμενο που μαθαίνουν. Στην ουσία οι μαθητές μαθαίνουν ενώ διασκεδάζουν.

Το μοντέλο, αναπτύχθηκε και δοκιμάστηκε σε τρία σχολεία του Νομού Μιγαζάκι, της Ιαπωνίας και η διαδικασία εφαρμογής και παραγωγής του προγράμματος ήταν πετυχημένη. Τα μαθήματα και η συμμετοχή των μαθητών έγινε μέσω του διαδικτύου και οι μαθητές είχαν την δυνατότητα να ακούσουν τους ειδικούς και να τους υποβάλουν ερωτήσεις χωρίς να φύγουν από την τάξη τους. Παράλληλα, η χρήση των μουσειοσκευών αποτέλεσε συμπληρωματικό κρίκο, στην επίτευξη αυτού του είδους εκπαίδευσης, καθώς οι μαθητές μπόρεσαν να βιώσουν δραστηριότητες και να αποκτήσουν μια πλουσιότερη εμπειρία. Η παρούσα μέθοδος εφαρμόστηκε επιτυχώς και άνοιξε τον δρόμο και για άλλα παρόμοια σχολικά εκπαιδευτικά προγράμματα και σε άλλα σχολεία αλλά και σε άλλες χώρες. Μέσα από μια σειρά διαδραστικών μαθημάτων και δραστηριοτήτων, οι μαθητές θεώρησαν την τάξη ενδιαφέρουσα και διασκεδαστική και επέδειξαν ενδιαφέρον να συμμετάσχουν σε αυτό το είδος εκπαίδευσης ξανά. Το πείραμα αποδείχθηκε αποτελεσματικό και έθεσε υψηλότερους στόχους και ενέργειες, όπως για παράδειγμα διαφορετικά μοντέλα διδασκαλίας στην τάξη, μεγαλύτερο και πιο ποικίλο φάσμα δραστηριοτήτων, καλύτερα και πλουσιότερα εκπαιδευτικά σύνολα, συμμετοχή περισσότερων επιστημόνων από διαφορετικά επιστημονικά πεδία και καλύτερη διαχείριση του χρόνου της τάξης που απαιτείται ώστε οι μαθητές να ολοκληρώσουν τις διάφορες προγραμματισμένες δραστηριότητες.

Εκπαιδευτικά προγράμματα που περιλαμβάνουν μουσειοσκευές, θα πρέπει να παρέχουν δυνατότητες συστηματικής ενασχόλησης και εμπάθυσης σε επιλεγμένα μουσειακά περιεχόμενα μέσα από τη διεξαγωγή βιωματικών δραστηριοτήτων (Νικόνανου 2015: 216). Ο

σχεδιασμός, η παραγωγή και η διάθεση τέτοιων βιοματικών δραστηριοτήτων, δεν αφορούν μόνο τις ομάδες σχολείων και μαθητών, αλλά παράλληλα υπάρχει μεγάλη ποικιλία διαφορετικών μορφών και συλλογών, εκπαιδευτικού υλικού για ομάδες φοιτητών.

Ομάδες Φοιτητών

Μουσείο Φυσικής Ιστορίας του Cleveland

Πολλά πανεπιστήμια διατηρούν αποθηκευμένες συλλογές ανθρωπίνων καταλοίπων, σε διάφορα μουσεία, για λόγους διδασκαλίας και πρακτικής άσκηση των φοιτητών, ως συμπλήρωμα της θεωρητικής τους κατάρτισης. Τα μαθήματα αυτά αναπτύσσουν μια θεμελιώδη εκπαίδευση γύρω από την ανατομία, την ονομασία και επεξεργασία των οστών και παρέχουν εξειδικευμένες γνώσεις, δίνοντας στους φοιτητές την ευκαιρία να αναπτύξουν την πορεία της καριέρας τους και να εξερευνήσουν νέες δεξιότητες και γνώσεις γύρω από το θέμα των ανθρωπίνων καταλοίπων.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα, τέτοιας πρακτικής, αποτελεί το Μουσείο Φυσικής Ιστορίας του Cleveland, στις ΗΠΑ. Το τμήμα Οστεολογίας του μουσείου διατηρεί αρκετές αξιοσημείωτες συλλογές ανθρωπίνων καταλοίπων, καθώς και απολιθωμένα εκμαγεία ανθρωποειδών και άλλων πρωτευόντων. Σκοπός είναι η μελέτη και πρακτική άσκηση από φοιτητές διαφόρων επιστημονικών κλάδων, όπως για παράδειγμα παθολογίας, ορθοπαιδικής, αρχαιολογίας, βιολογίας κ.ά. Η Ανθρώπινη Οστεολογική Συλλογή *Hamann-Todd*, όπως ονομάζεται - *The Hamann-Todd Osteological Collection*, είναι η πιο εκτεταμένη συλλογή σκελετού του κόσμου και έχει δομηθεί με σκοπό την ενίσχυση της επιστημονικής της αξίας προς στο κοινό και στην επαγγελματική κοινότητα. Δείγματα και αρχεία είναι προσβάσιμα για νόμιμη έρευνα και μελέτη από ειδικευμένους ερευνητές και φοιτητές, κατά τη διάρκεια των κανονικών ωρών λειτουργίας του μουσείου. Αυτή η συλλογή περιέχει περισσότερους από 3.000 ανθρωπίνους σκελετούς, που προέρχονται από πτώματα που συλλέχθηκαν από τους Carl A. Hamann και T. Wingate Todd μεταξύ του 1912 και του 1938 και την καθιστά ως την μεγαλύτερη τεκμηριωμένη συλλογή στον κόσμο των σύγχρονων ανθρωπίνων σκελετικών υπολειμμάτων. Επίσης, υπάρχει και η συλλογή *Hamann-Todd Non-Human Primate Osteological Collection*, με περισσότερους από 1.000 μη ανθρωπίνους σκελετούς πρωτευόντων, οι οποίοι αγοράστηκαν από τον Carl A. Hamann και τον T. Wingate Todd από ιδιωτικές συλλογές και την εταιρεία ταξινομίας Gerrard & Sons του Λονδίνου, αυτή η συλλογή περιλαμβάνει τους μεγάλους πιθήκους - χιμπατζήδες, γορίλες και ουραγοτάγκους. Προπτυχιακοί και μεταπτυχιακοί φοιτητές, ερευνητές αλλά και άλλοι μελετητές με σχετικό ενδιαφέρον για τα ανθρώπινα κατάλοιπα, μέσα από ένα ειδικό έντυπο αίτησης αδείας προς το

μουσείο, έχουν την δυνατότητα να μελετήσουν και να επεξεργαστούν το ανθρώπινο αλλά και ζωικό σκελετικό υλικό. Στις εικόνες 5.1 και 5.2 διακρίνεται ο εργαστηριακός χώρος και η οστεολογική συλλογή Hamann-Todd, προσβάσιμη στους φοιτητές για πρακτική άσκηση και έρευνα. Οι φοιτητές, μέσα απο αυτήν την ευκαιρία της πρακτικής άσκησης που προσφέρει το Οστεολογικό Τμήμα του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας του Cleveland, έχουν την ευκαιρία να:

Γνωρίσουν την ανθρώπινη ανατομία και να μάθουν τα ονόματα των οστών στον ανθρώπινο σκελετό

Αξιολογήσουν την ηλικία και το φύλο των ανθρώπινων σκελετών

Μάθουν πώς να υπολογίζουν το όριο ζωής και να αναγνωρίζουν μη μετρικά χαρακτηριστικά

Προσδιορίσουν, περιγράψουν και να διαγνώσουν παθολογικές βλάβες

Αξιολογήσουν κριτικά τις ειδικές οστεολογικές αναφορές

Εξερευνήσουν τις εξελίξεις στην οστεολογία και την Παλαιοπαθολογία

Αναλύσουν την ηλικία, το φύλο και την παθολογία ενός αρχαιολογικού σκελετού και να μάθουν πώς να ερμηνεύουν τα αποτελέσματα της σκελετικής ανάλυσης

Εικόνες 5.1, 5.2: Ο κύριος εργαστηριακός χώρος του τμήματος Φυσικής Ανθρωπολογίας, στο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας του Cleveland και η οστεολογική συλλογή Hamann-Todd. **Πηγή:** www.cmnh.org

Μέσα απο την εργαστηριακή εμπειρία και την πρακτική μελέτη των ανθρώπινων σκελετικών και οδοντικών υπολειμμάτων, οι φοιτητές έχουν την δυνατότητα όχι μόνο να αναπτύξουν μια εξοικείωση με τον ανθρώπινο σκελετό και να κατανοήσουν τις δυνατότητες και τους περιορισμούς της ανάλυσης ανθρώπινων οστών, αλλά να αναπτύξουν και τις πρακτικές τους δεξιότητες στο πεδίο της επικοινωνίας και της ομαδικής εργασίας. Να μάθουν πώς να εργάζονται με άλλους στην ομάδα και να επικοινωνούν μεταξύ τους με σκοπό καλύτερα

αποτελέσματα της εργασίας και να αναπτύσσουν τόσο τις γραπτές όσο και τις προφορικές τους δεξιότητες. Τέλος, μέσα απο τέτοιου είδους πρακτικές δραστηριότητες, αναπτύσσεται μια κοινωνική, πολιτιστική και παγκόσμια ευαισθητοποίηση καθώς μέσα απο περιπτωσιολογικές μελέτες, από ένα διεθνές πλαίσιο, οι φοιτητές μαθαίνουν να εκτιμούν τα ηθικά ζητήματα που εμπλέκονται με θέματα ανθρωπίνων κατάλοιπων.

Ομάδες ευρύτερου κοινού

Τα τελευταία χρόνια έχει παρατηρηθεί ότι η αρχαιολογία και η μουσειολογία αναζητούν τρόπους ουσιαστικότερης επαφής του κοινού με την πολιτιστική κληρονομιά, από το επίπεδο της ανασκαφής έως εκείνο της δημόσιας έκθεσης και διαχείρισης των ανθρωπίνων καταλοίπων. Μουσεία και αρχαιολογικοί χώροι, για να προσεγγίσουν και να προσελκύσουν το ευρύ κοινό, ανέπτυξαν δράσεις και προγράμματα που ποικίλλουν ανάλογα τα ενδιαφέροντα και το είδος του κοινού. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, οι ομάδες κοινού αποτελούνται απο γονείς με παιδιά, ομάδες ενηλίκων ή τρίτη ηλικία, ομάδες ατόμων με ειδικές ανάγκες κ.α., οι οποίες μέσα απο εκπαιδευτικά προγράμματα και με την βοήθεια εξειδικευμένου προσωπικού και υποστηρικτικού υλικού έχουν την δυνατότητα πρόσβασης και συμμετοχής σε αρχαιολογικά έργα που αφορούν ανθρώπινα κατάλοιπα.

Οι όροι *ελεύθερος χρόνος* και *δια βίου μάθηση* εμπλέκονται αναπόφευκτα στη συζήτηση για τα προγράμματα ενηλίκων στα μουσεία, τα οποία μπορούν να προσφέρουν μάθηση καθ' όλη την διάρκεια της ζωής ενός ανθρώπου, με αναφορά σε όλες τις πτυχές της ζωής του (Φίλιππουπολίτη 2015: 122). Μέσα από διαλέξεις, παρουσιάσεις, εθελοντική εργασία, επισκέψεις και ξεναγήσεις σε χώρους αρχαιολογικού ενδιαφέροντος αποτελούν κίνητρο για την προσέλκυση του κοινού. Οι δραστηριότητες και τα εκπαιδευτικά προγράμματα που πραγματοποιούνται είτε σε μεμονωμένα άτομα είτε σε οργανωμένες ομάδες, απο το επιστημονικό προσωπικό μουσείων ή αρχαιολογικών χώρων, στοχεύουν στην δημιουργία επικοινωνίας και άμεσου ανοιχτού διαλόγου μεταξύ των δύο πλευρών, καθώς και την ενεργή συμμετοχή του κοινού κατα την διεξαγωγή αυτών των δραστηριοτήτων (Αθανασοπούλου 2003). *Οι Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς*, που γίνονται κάθε χρόνο σε ολόκληρη την Ευρώπη, αποτελούν ένα σημαντικό παράδειγμα επαφής του ευρύτερου κοινού (ομάδες ενηλίκων, άτομα τρίτης ηλικίας, οικογένειες κ.λπ.) με την πολιτιστική κληρονομιά. Βασικός στόχος του προγράμματος είναι το άνοιγμα των μνημείων και χώρων δύσκολα προσβάσιμων στο ευρύ κοινό, με σκοπό την πρόκληση μεγαλύτερου ενδιαφέροντος από την πλευρά του κοινού, τον επαναπροσδιορισμό της σχέσης μας με το παρελθόν, τη γνωριμία και

την εξοικείωση με αρχαιολογικούς χώρους και μουσεία, καθώς και την ευαισθητοποίηση του κοινού για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς μέσα από την συνεργασία δημόσιων και ιδιωτικών φορέων και εθελοντικών οργανώσεων. Κάθε χρόνο, σε πολλές χώρες της Ευρώπης παρουσιάζουν αρχαιολογικά προγράμματα και δραστηριότητες για άτομα όλων των ηλικιών και ενδιαφερόντων, μέσα από ξεναγήσεις, εκπαιδευτικές δραστηριότητες, έντυπα, προβολές ταινιών, αναπαραστάσεις που δίνουν την ευκαιρία στους επισκέπτες να έρθουν σε επαφή με τα μνημεία με τρόπους πιο άμεσους, ευχάριστους και διασκεδαστικούς (Πηγή: European Heritage Days.com).

Συλλογές οστών: χρήση, συντήρηση και κατανόηση της οστεολογίας στα μουσεία

Χαρακτηριστική εκπαιδευτική δραστηριότητα πρόσκλησης του ευρύτερου κοινού να έρθουν σε επαφή με ανθρώπινα κατάλοιπα, αποτελεί το μονοήμερο εργαστήριο με τίτλο: «*Συλλογές οστών: χρήση, συντήρηση και κατανόηση της οστεολογίας στα μουσεία*». Το εργαστήριο διεξήχθη με τη συνεργασία του οργανισμού *NatSCA (National Sciences Collections Association)* και συντηρητών του Μουσείου Ζωολογίας του Cambridge (*University Museum of Zoology, Cambridge*), τον Οκτώβριο του 2015.

Ήταν μια ανοιχτή πρόσβαση και συμμετοχή του κοινού στην κατανόηση και επεξεργασία των ανθρώπινων και ζωικών οστέινων καταλοίπων. Μέσα από μια σειρά διαλέξεων και εργαστηρίων, από συντηρητές οστών, αρχαιολόγους και εκπαιδευτικούς, το ενήλικο κοινό είχε την ευκαιρία να παρακολουθήσει και να συμμετέχει σε ένα εργαστήριο καθαρισμού οστών, σκιαγραφώντας τη δομή και την σύνθεση των οστών και την επίδραση που μπορεί να έχει το φως, η υγρασία και η θερμοκρασία στα οστά, εάν δεν φροντίζονται σωστά. Οι συμμετέχοντες, είχαν την ευκαιρία να αγγίξουν και να επεξεργαστούν οστέινα σύνολα, καθώς και να μάθουν σημαντικές πληροφορίες γύρω από αυτά. Τους δόθηκε η δυνατότητα να επιλέξουν δείγματα ανάμεικτων οστών και να δοκιμάσουν διάφορες μεθόδους καθαρισμού. Είχαν τη δυνατότητα να συνομιλήσουν με αρχαιολόγους και συντηρητές, σχετικά με τις χρήσεις των σκελετικών συλλογών για την διδασκαλία και την έρευνα. Επίσης, αναπτύχθηκαν θέματα σχετικά με τις μεθόδους προετοιμασίας ζώων για σκελετοποίηση και χρήση σε συλλογές οστών και τέθηκαν γενικά ερωτήματα και προβληματισμοί γύρω από την επιστήμη των οστών, ενώ παρουσιάστηκαν σημαντικές μέθοδοι, ιδέες και τεχνικές στεγνού και υγρού καθαρισμού των οστών, με στόχο η ομάδα του κοινού που συμμετείχε να μπορέσει να κατανοήσει την σπουδαιότητα τέτοιων συλλογών.

Τέτοιου είδους εκπαιδευτικά προγράμματα και δράσεις, στοχεύουν να αναπτύξουν στους

ενήλικες περαιτέρω ικανότητες, αντιλήψεις και αξίες, όχι μόνο για την απόκτηση νέων γνώσεων αλλά και για την επαφή τους με άλλους ανθρώπους και κατ' επέκταση την τόνωση της αυτοπεποίθησης και ψυχολογίας τους.

Συμμετοχή του κοινού μέσω ταφικών τοπίων: τα ταφικά τοπία Cupids and Ferryland, Newfoundland

Μια επιτυχής πρακτική συμμετοχής του κοινού που συμβάλει στην μελέτη και κατανόηση των ανθρώπινων καταλοίπων περιγράφει η Robyn Lacy, αρχαιολόγος και εικονογράφος στο πανεπιστήμιο Memorial University of Newfoundland του Καναδά. Πληροφορίες και πρακτικές για το πρόγραμμα αντλήθηκαν από το διαδικτυακό περιοδικό *AP: Online Journal in Public Archaeology (Special Volume 3 - 2018)*.

Το εν λόγω πρόγραμμα εστιάζει στους «χαμένους» χώρους ταφής, απο νεκροταφεία του 17ου αιώνα στις περιοχές Ferryland και Cupid του Καναδά και στη συμμετοχή του κοινού μέσα απο ξεναγήσεις, εθελοντικές επιτόπιες έρευνες και συζητήσεις μεταξύ αρχαιολόγων και επισκεπτών σχετικά με ιστορικές ταφικές πρακτικές που μπορεί συχνά, να οδηγήσει σε διάλογο για σύγχρονες ταφικές πρακτικές. Η μέθοδος της Lacy, ήταν να συγκεντρώσει ομάδες εθελοντών για επιτόπια έρευνα και ανασκαφές, σε αρκετές από τις τοποθεσίες που θεωρούνταν ως πιθανοί «χαμένοι τόποι» ταφής. Τα ιστορικά νεκροταφεία στο Ferryland και Cupid του Newfoundland, αν και δεν είναι άμεσα ορατά, διαθέτουν ορισμένα χαρακτηριστικά όπως βραχώδες τοπία, θέα στον ωκεανό και συχνά έναν μεγάλο σταυρό στην κορυφή ενός λόφου, που τα κάνουν κατάλληλα για την δημόσια «εμπλοκή» του κοινου από τους αρχαιολόγους, καθώς με την εξερεύνηση ενός «χαμένου» ταφικού τοπίου με τους επισκέπτες, ανοίγει ένας διάλογος σχετικά για το πού μπορεί να θάφτηκαν οι έποικοι και γιατί. Παράλληλα, στοχεύει να διερευνήσει τρόπους με τους οποίους οι αρχαιολόγοι και οι ξεναγοί, στα ιστορικά μνημεία των Cupids και Ferryland, μπορούν να χρησιμοποιήσουν το «χαμένο» ταφικό τοπίο, με σκοπό να ενθαρρύνουν τον διάλογο για τον θάνατο, τα ανθρώπινα κατάλοιπα και τις ταφικές πρακτικές, τόσο στην ιστορική εποχή όσο και στην σύγχρονη. Μέσω της συμμετοχής του κοινού, με την αρχαιολογική έρευνα για τον θάνατο και τις ταφικές πρακτικές, τα ενδιαφερόμενα μέλη έχουν την δυνατότητα να θέσουν προβληματισμούς και ερωτήσεις, ανοίγοντας συζητήσεις και συγκρίσεις με τις σύγχρονες ταφικές πρακτικές. Στην μελέτη, προσδιορίζεται ο όρος *ταφικό τοπίο*, ο οποίος συνεπάγεται, όχι μόνο τις φυσικές ταφές αλλά και τη διασύνδεση του χώρου με την κοινότητα και με μια ευρύτερη έκταση των ταφικών πρακτικών μέσα σε μια κοινωνία. Τα ταφικά τοπία, μπορούν να εξερευνηθούν μέσω της

συμμετοχής και της δέσμευσης της τοπικής κοινότητας, σε προγράμματα και έρευνες των δημόσιων αρχαιολόγων.

Σκοπός του προγράμματος, και στις δύο αυτές ιστορικές τοποθεσίες, είναι να εντοπίσει αυτούς τους ταφικούς χώρους. Το 2016, οι τοποθεσίες στα ανατολικά και νότια από το κέντρο του οικισμού (Ferryland) διερευνήθηκαν για ταφές ανθρώπων με επιλεκτικές ανασκαφικές μονάδες, που ενημερώθηκαν από τη γεωφυσική έρευνα. Το 2017, η ανασκαφή επικεντρώθηκε σε μια κεντρική τοποθεσία εντός του οχυρωμένου οικισμού, όπου βρέθηκαν και ανακτήθηκαν τρία θραύσματα ταφόπετρας του 17ου αιώνα. Και οι δύο αυτοί ιστορικοί οικισμοί είναι εξίσου προσιτοί στο ευρύ κοινό και οι επισκέπτες μπορούν να αλληλοεπιδράσουν με τον ιστορικό χώρο και το τοπίο, μέσω ιστοριών και αφηγήσεων των ανθρώπων, που έζησαν εκεί, με βάση την ερμηνεία του αρχαιολογικού αρχείου και σε συνδυασμό με τα ιστορικά έγγραφα. Το προσωπικό που εργάζεται στις συγκεκριμένες περιοχές, έχει υψηλό ποσοστό αλληλεπίδρασης με τους επισκέπτες και την τοπική κοινωνία. Οι ξεναγοί των συγκεκριμένων χώρων, είναι συνήθως μαθητές ή μέλη της τοπικής κοινότητας, φέρνοντας πιο κοντά το ειδικό και μη ειδικό κοινό, μέσα από περιηγήσεις, συζητήσεις, αφηγήσεις και παρουσιάσεις των τοπικών ταφικών χώρων και των ιστοριών γύρω από αυτούς.

Η έρευνα, επικεντρώνεται στο γεγονός ότι η συζήτηση του θανάτου, των ταφικών πρακτικών και των ανθρωπίνων καταλοίπων μεταξύ αρχαιολόγων και ευρύ κοινού σε δημόσια έργα αρχαιολογίας, είναι κάτι που πρέπει να ενθαρρύνεται με σκοπό την ανταλλαγή πληροφοριών ενώ παράλληλα, οι αρχαιολόγοι θα μπορούν να χρησιμοποιήσουν πλατφόρμες κοινωνικών μέσων για να επεκτείνουν την προσβασιμότητα της έρευνάς τους. Ενώ η εμπλοκή των επισκεπτών με ένα «χαμένο» τοπίο ταφής, μπορεί να εμφανίζεται ως αφηρημένη ιδέα, μέσω της ανοιχτής συζήτησης που διευκολύνεται από αρχαιολόγους και ξεναγούς, οι επισκέπτες μπορούν να κατανοήσουν καλύτερα τον τρόπο με τον οποίο ιδρύθηκαν οικισμοί και ταφές. Προωθώντας ανοιχτές συζητήσεις, μπορεί να επιτευχθεί μια πιο ολιστική αφήγηση της ιστορίας και οι επισκέπτες να καταλήξουν σε μια καλύτερη κατανόηση, όχι μόνο για το πώς έζησαν και πέθαιναν οι άνθρωποι πριν από αιώνες, αλλά και πώς η σχέση μας με τους νεκρούς έχει δραστικά αλλάξει τον 20ο και τον 21ο αιώνα στον δυτικό κόσμο.

Τουριστικά προγράμματα και ξεναγήσεις

Ένα δυναμικό κοινό ενός σύγχρονου μουσείου ή ενός αρχαιολογικού χώρου, αποτελούν οι τουρίστες. Για να προσδιοριστεί καλύτερα η έννοια του τουρίστα, στη συγκεκριμένη ενότητα, αναφέρομαι στον *πολιτιστικό* τουρίστα που έχει διαφορετικές προσδοκίες από τον απλό

τουρίστα, καθώς αναζητά τη βιωματική εμπειρία και δεν ενδιαφέρεται αποκλειστικά για ένα ταξίδι αναψυχής. Ο πολιτιστικός τουρισμός, αναφέρεται στο τμήμα της τουριστικής βιομηχανίας, που δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην πολιτιστική κληρονομιά και τα αξιοθέατα όπως μουσεία, αρχαιολογικοί χώροι και πολιτιστικά μνημεία και παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί σχετίζεται με επισκέψεις σε αρχαιολογικούς χώρους και σε μουσεία, καθώς και με την οργάνωση διαδρομών σε αρχαιολογικές περιοχές και σε πολιτιστικά μνημεία. Για τα μουσεία, ο τουρισμός αντιπροσωπεύει μια ποικιλία από επισκέπτες με διαφορετικές ανάγκες και προσδοκίες. Συνεπώς, για την ανάπτυξη του κοινού, η ποικιλόμορφη και εκτεταμένη ομάδα των τουριστών, πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη (Μαυραγάνη 2017: 769).

Ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά αυτού του κοινού είναι ότι:

- οι τουρίστες έχουν την τάση να ξοδεύουν περισσότερο από κάθε άλλου είδους επισκέπτη
- αποτελούν, συνήθως, το μεγαλύτερο ποσοστό στους επισκέπτες της πρώτης φοράς
- προγραμματίζουν, συνήθως, τις επισκέψεις τους σε πολιτιστικούς προορισμούς
- αποτελούνται από διάφορους τύπους ταξιδιωτών, όπως είναι οικογένειες, επιχειρηματίες, οργανωμένες ομάδες ταξιδιωτών, ζευγάρια ηλικιωμένων κ.α. (Οικονόμου 2003)

Τα μουσεία σήμερα χρειάζεται να δουλεύουν στενά, τόσο με τους ταξιδιωτικούς και τουριστικούς πράκτορες όσο και με τους ξενοδόχους στην ανάπτυξη σχεδίων, προγραμμάτων και προωθητικών ενεργειών για την προσέλκυση του τουρισμού. Οι εκθέσεις, θα πρέπει να οργανώνονται, με τέτοιο τρόπο, που να φαίνεται λογικός και κατανοητός στον επισκέπτη. Οι σχεδιαστές των εκθέσεων, θα πρέπει, να χρησιμοποιήσουν χαρακτηριστικά, όπως τα χρώματα, ο φωτισμός, το στήσιμο της έκθεσης «κοντά» στον επισκέπτη, για να τον βοηθήσουν να έχει καλύτερη αντίληψη. Σκοπός των μουσείων είναι, να βοηθήσουν τους επισκέπτες /τουρίστες να αποκτήσουν εμπειρία και άνεση στο χώρο, οπότε θα ήταν χρήσιμο οι εκθέσεις να σχεδιάζονται σε πολλαπλά επίπεδα, για να ανταποκρίνονται στις ανάγκες του κάθε επισκέπτη. Οι πληροφορίες, δοσμένες με διάφορους τρόπους (τίτλοι και κείμενα που πλαισιώνουν το κείμενο, φωτογραφίες, βίντεο) θα πρέπει να γίνονται κατανοητές από όλους. Έτσι, εκτός από την ψυχαγωγία, θα διευκολυνθεί και η μάθηση στο μουσείο. Οι επισκέπτες επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό από το φυσικό πλαίσιο του μουσείου, που περιλαμβάνει την αρχιτεκτονική του κτιρίου, τα εκθέματα, τους ήχους, τις μυρωδιές και την «αίσθηση» του χώρου. Οι άνθρωποι του μουσείου είναι δύσκολο να αισθανθούν την επίδραση, που μπορεί να ασκήσει το «καινούριο» περιβάλλον του μουσείου, σε κάποιον που βρίσκεται εκεί για πρώτη φορά. Είναι επιτακτική ανάγκη, στο σχεδιασμό μίας έκθεσης, η μουσειολογική ομάδα να προσπαθήσει να

μπει στη θέση του νέου επισκέπτη και να θέσει ξεκάθαρα τους στόχους των εκθέσεων της.

Παρακάτω θα αναλυθούν δυο παραδείγματα μουσειακών χώρων απο τον ελλαδικό χώρο, σχεδιασμένα κατάλληλα σε πολλαπλά επίπεδα, για να ανταποκρίνονται στις ανάγκες του κάθε επισκέπτη και για την προσέλκυση του τουριστικού κοινού γενικότερα.

Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου: «Νεολιθικός πολιτισμός της Θεσσαλίας» και «Ταφικά έθιμα»

Την δεκαετία του 1970, συγκροτείται για πρώτη φορά στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου, η πρώτη αρχαιολογική έκθεση ανθρώπινων σκελετικών καταλοίπων, βασισμένη σε ένα συστηματικά οργανωμένο μουσειολογικό σκεπτικό και μουσειογραφικό σχεδιασμό, από τον τότε Έφορο Αρχαιοτήτων Βόλου και Καθηγητή Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου, Γεώργιο Χ. Χουρμουζιάδη. Πρόκειται για τις δύο μόνιμες εκθέσεις στο Μουσείο του Βόλου, τον «*Νεολιθικό Πολιτισμό*» και τα «*Ταφικά Έθιμα*». Στόχος της εκθεσιακής πρακτική, που εφαρμόστηκε απο τον κ.Χουρμουζιάδη (1975), ήταν το μουσείο να μην περιορίζεται μόνο στον αισθητικό του ρόλο, αλλά να δίνει έμφαση και στον εκπαιδευτικό αλλά και στην επικοινωνία με τον επισκέπτη. Πρώτη επιδίωξη ήταν να δημιουργηθεί μια στενή σχέση ανάμεσα στον επισκέπτη και στο αρχαίο αντικείμενο, ώστε το δεύτερο να ενημερώνει άμεσα και σωστά για το πολιτισμικό ιστορικό πλαίσιο που ανήκει (Μαλακασιώτη 1990). Η βασική ιδέα, που εφάρμοσε ο κ. Χουρμουζιάδης, ήταν πρωτοποριακή για την εποχή και είχε ως στόχο την σύνδεση των αρχαίων αντικειμένων με την ιστορία του ανθρώπου, που επιτεύχθηκε με την τοποθέτηση θεματικών ενοτήτων, ελεύθερα στο χώρο, χωρίς προθήκες, μέσα σε κόγχες, πάνω σε ράφια και με την τοποθέτηση πρωτότυπου υλικού από ήδη ανασκαμμένους τάφους, στην αίθουσα των ταφικών εθίμων. Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στο φωτισμό των εκθεμάτων και κυρίως των τάφων, στον τρόπο της χωρικής διάταξης των τάφων και στο τρόπο έκθεσης του σκελετικού υλικού εντός τους.

Συγκεκριμένα, στην αίθουσα 4 - Αίθουσα Γ.Χ. Χουρμουζιάδη «*Νεολιθικός πολιτισμός της Θεσσαλίας*», η έκθεση παρουσιάζει ευρήματα από τους νεολιθικούς οικισμούς στο Σέσκλο, στον Πρόδρομο Καρδίτσας και το Διμήνι (7η χιλιετία - 4η χιλιετία π.Χ.), καθώς και από άλλες νεολιθικές θέσεις του θεσσαλικού χώρου. Τα ευρήματα οργανώνονται σε τρεις θεματικούς άξονες: την οικιστική δραστηριότητα, την οικονομία (λίθινα και οστέινα εργαλεία, πήλινα αγγεία) και την ιδεολογία της εποχής (ειδώλια, κοσμήματα, σφραγίδες). Η ελεύθερη παρουσίαση των αντικειμένων, χωρίς τη μεσολάβηση προθηκών, συμβάλλει στην άμεση επαφή του επισκέπτη με τα εκθέματα, και κυρίως στην προσέγγιση του νεολιθικού ανθρώπου

που τα δημιούργησε. Στην συνέχεια στην αίθουσα 7 «Ταφικά έθιμα», παρουσιάζεται μια σαφής εικόνα των ταφικών εθίμων στη Θεσσαλία, κατά τις διάφορες χρονικές περιόδους της αρχαιότητας (2η χιλιετία - 1ος αι. π.Χ.), με αναπαράσταση τάφων που αποτελούν αντιπροσωπευτικά δείγματα των πρακτικών ταφής των νεκρών. Τάφοι κιβωτιόσχημοι, πήλινες λάρνακες και εγχυτρισμοί περιέχουν σκελετούς και τα κτερίσματα που τον συνόδευαν, ενώ λάκκος αποτέφρωσης και τεφροδόχα αγγεία παρουσιάζουν την πρακτική της αποτέφρωσης των νεκρών. Τέλος, επιτύμβιες στήλες, ανάγλυφες και γραπτές, δηλώνουν τη σήμανση των τάφων (Μαλακασιώτη 1990).

Τα εκθέματα επιλέχθηκαν, με βάση τη σπουδαιότητα του ρόλου τους μέσα στον χώρο, στον οποίον ανήκαν και απο τη δυνατότητα για σωστή πληροφόρηση του επισκέπτη. Έτσι, αναδεικνύονται πρώτα ο εκπαιδευτικός τους ρόλος και ύστερα η καλλιτεχνική τους αξία (Μαλακασιώτη 1990) και ο επισκέπτης, ανεξάρτητα απο το επίπεδο μόρφωσής του, δέχεται μια συνολική θεώρηση των πολιτισμικών πληροφοριών. Το μουσείο οργανωμένο με τους συγκεκριμένους τρόπους, φαίνεται να επιτυγχάνει τους στόχους ενός σύγχρονου μουσείου, που είναι η εκπαίδευση, η αισθητική καλλιέργεια και ενημέρωση του κοινού.

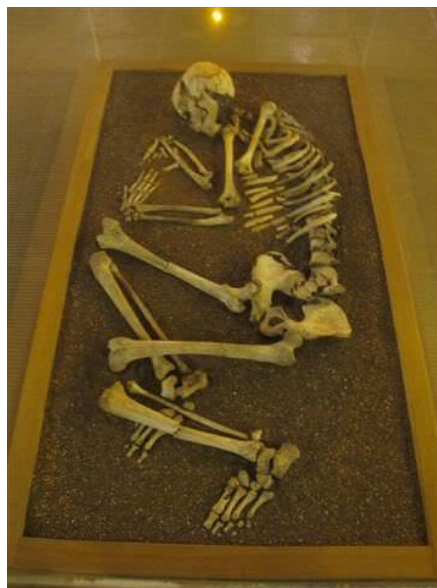
Το Νεολιθικό Μουσείο του Διρού και το σπήλαιο της Αλεπότρυπας

Το Νεολιθικό Μουσείο του Διρού στη Μάνη και το σπήλαιο της Αλεπότρυπας αποτελούν έναν μοναδικό συνδυασμό επίσκεψης στο μουσείο και ξενάγησης με βάρκα στο σπήλαιο, συνολικού μήκους 1.500 μέτρων, προσφέροντας μια αξέχαστη εμπειρία στον επισκέπτη / τουρίστα. Στο Νεολιθικό Μουσείο του Διρού στη Μάνη, στεγάζονται σημαντικά ευρήματα, από το γειτονικό σπήλαιο της Αλεπότρυπας, το οποίο είχε χρησιμοποιηθεί ως καταφύγιο, σπίτι, νεκροταφείο και τόπος λατρείας απο τις Νεολιθικές κοινωνίες και ο επισκέπτης έχει την ευκαιρία να δει κεραμικά, διάφορα όπλα, εργαλεία, κοσμήματα, οστά ανθρώπων και ζώων καθώς και οψιανό από την Μήλο. Το σπήλαιο της Αλεπότρυπας εντοπίστηκε το 1958, από τους σπηλαιολόγους Γιάννη και Άννα Πετροχείλου, ενώ είχε παραμείνει σφραγισμένο λόγω κατολίσθησης της εισόδου του από την τελευταία χρήση του στην Τελική Νεολιθική εποχή. Η αρχαιολογική ανασκαφική έρευνα στην Αλεπότρυπα, άρχισε το καλοκαίρι του 1970 απο τον Δρ. Γιώργο Παπαθανασόπουλο, Αρχαιολόγο και Διευθυντή των Ανασκαφών του Διρού (Παναγοπούλου-Καράμπελα 2013). Μέσα στο φυσικό χώρο του σπηλαίου, όπως φαίνεται και στην εικόνα 5.3, το μουσείο φέρνει τον επισκέπτη κοντά στον τρόπο ζωής, τις καθημερινές συνήθειες, τα τελετουργικά και τις καλλιτεχνικές αναζητήσεις των ανθρώπων της νεολιθικής εποχής. Η τουριστική διαδρομή έχει συνολικό μήκος 1.500 μέτρα, από τα οποία τα πρώτα

1.200 είναι λιμναία και η περιήγησή τους διαρκεί περίπου 25 λεπτά. Η αρχαιολογική αξία του σπηλαίου ήταν προφανής ήδη από το 1958. Επεμβάσεις, όμως, για την τουριστική εκμετάλλευσή πραγματοποιήθηκαν στη δεκαετία του 1960, με εκβραχισμούς και εκσκαφές, για τη διαμόρφωση του χώρου και τη κατασκευή τσιμεντένιων δαπέδων και διαδρόμων και κλιμάκων, καθώς και με την τοποθέτηση εκτεταμένου δικτύου ηλεκτρολογικής εγκατάστασης (Κυπαρίσση-Αποστολικά 2011).

Στην είσοδο του σπηλαίου (βλ. εικόνα 5.4) λειτουργεί, από το 1991, το Νεολιθικό Μουσείο Διρού, με εκθέματα αποκλειστικά από την Αλεπότρυπα και ευρήματα των ανασκαφών του αρχαιολόγου Γ. Παπαθανασόπουλου. Δίπλα στην είσοδο, ο επισκέπτης βλέπει το σχεδιάγραμμα του σπηλαίου καθώς και έναν χάρτη με τα κυριότερα κέντρα νεολιθικού πολιτισμού, που έχουν εντοπιστεί στη χώρα. Τα πρώτα τοποθετούνται χρονικά στο 6000 π.Χ. και περιλαμβάνουν νεολιθικά ειδώλια, οστά θηραμάτων, κεραμική από ομαδικές ταφές, σκεύη και άλλα αντικείμενα της καθημερινής ζωής, λίθινα και οστέινα εργαλεία, όπλα, κοσμήματα, πήλινα αγγεία με ανάγλυφη και ζωγραφιστή διακόσμηση. Επίσης, ένας γυναικείος σκελετός ο οποίος εκτίθεται, όπως ακριβώς ανακαλύφθηκε και χρονολογείται γύρω στο 3200 π.Χ. Η λογική της έκθεσης του μουσείου είναι να δημιουργηθεί ένα εκθεσιακό πλαίσιο αναφοράς, στο οποίο θα ενταχθούν τα αρχαιολογικά αντικείμενα με σκοπό να προσεγγίσει ο επισκέπτης τη ζωή της νεολιθικής κοινότητας του Διρού (Παναγοπούλου-Καράμπελα 2013). Ο τρόπος παρουσίασης είναι μικτός, αλλού τα αντικείμενα οργανώνονται κατά υλικό, αλλού κατά ανασκαφικά σύνολα και αλλού δεν είναι απολύτως σαφή τα κριτήρια της εκθεσιακής οργάνωσης. Η ενότητα της έκθεσης που αναφέρεται στις νεολιθικές ταφικές πρακτικές του Διρού (πρωτογενής, δευτερογενής και καύση νεκρών), περιλαμβάνει στα εκθέματά της, τα αυθεντικά ανθρώπινα κατάλοιπα (κρανία με σταλαγμίτες και ολόκληρο σκελετό). Σε περίοπτη θέση, στο κέντρο περίπου του εκθεσιακού χώρου, ξεχωρίζει το έκθεμα μιας γυναικείας ταφής (βλ. εικόνα 5.5). Ο σκελετός της, σε στάση συνεσταλμένη, όπως ακριβώς βρέθηκε μέσα στο σπήλαιο σε πολύ καλή κατάσταση, έχει τοποθετηθεί χαμηλά μέσα σε διαμορφωμένο ελαφρά υπερυψωμένο πλαίσιο που παραπέμπει στο δάπεδο- σκάμμα του σπηλαίου. Στόχος είναι, να μπορεί ο επισκέπτης να προσεγγίζει ευκολότερα τη ζωή της νεολιθικής κοινότητας ενώ παράλληλα έγινε προσπάθεια με την επιλογή των εκθεμάτων και τον τρόπο παρουσίασης των ενοτήτων τους – κάθε προθήκη και μια ενότητα – να καθρεφτίζονται οι καθημερινές δραστηριότητες, οι συνήθειες της ζωής, οι καλλιτεχνικές και πνευματικές ανησυχίες, τα ταφικά έθιμα καθώς και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις των μελών Νεολιθικής κοινότητας του Διρού. Επίσης, υπάρχουν ειδικές διαδρομές για επισκέπτες με αναπηρία στο κεντρικό τμήμα και στην αίθουσα λιμνών του μουσείου, μετά από προσεκτική μελέτη και φροντίδα του αρχαιολόγου

Γ.Παπαθανασόπουλου και του γιου του και αρχιτέκτονα Θ.Παπαθανασόπουλου.

Εικόνες 5.3, 5.4, 5.5: Εικόνες απο το εσωτερικό του Σπηλαίου της Αλεπότρυπας και το Νεολιθικό Μουσείο Διρού στη Μάνη.

Πηγή: diros-caves.gr

Η Αλεπότρυπα λειτούργησε ως ανοιχτός επισκέψιμος χώρος μόνο για μια περίοδο έξι μηνών (Αύγουστος 2006 – Ιανουάριος 2007), λόγω αδυναμίας πρόσληψης φυλακτικού προσωπικού από την αρμόδια αρχαιολογική εφορεία. Τα τελευταία χρόνια γίνονται παρεμβάσεις στο σπήλαιο, με σκοπό την αναβάθμιση και ολοκλήρωση των εργασιών της τουριστικής αξιοποίησης του συνόλου. Σκοπός είναι να δημιουργηθούν τμήματα διαδρόμων για άτομα μειωμένης κινητικότητας σε δύο αίθουσες του σπηλαίου, να συντηρηθούν και να

αποκατασταθούν οι υφιστάμενες διαδρομές στο κεντρικό τμήμα και στην αίθουσα λιμνών και να αντικατασταθούν τα κιγκλιδώματα. Σύμφωνα με την αρμόδια εφορεία αρχαιοτήτων, στο σπήλαιο Αλεπότρυπας, αλλά και στον ευρύτερο αρχαιολογικό χώρο έχουν γίνει και άλλες παρεμβάσεις μέσα από προηγούμενα κοινοτικά πλαίσια στήριξης (Κυπαρίσση-Αποστολικά 2011). Πρόκειται για ένα πολυεπίπεδο, πολυεπιστημονικό και υψηλού προϋπολογισμού έργο, που έχει στόχο την δημιουργία ενός νέου μουσείου, με βάση την οποία θα γίνει η επανέκθεση των ανασκαφικών ευρημάτων που πιστοποιούν τη χρήση του σπηλαίου από τον άνθρωπο κατά τη Νεότερη και Τελική Νεολιθική Εποχή (Κυπαρίσση-Αποστολικά 2011).

Η τοπική κοινωνία, μαζί με τους πολιτιστικούς και τους τουριστικούς παράγοντες, οφείλουν να συνεργαστούν για την προσφορά ικανοποιητικών υπηρεσιών προς το τουριστικό κοινό και τόσο τα ενδιαφερόμενα μέρη όσο και οι πόροι, για την τουριστική ανάπτυξη, οφείλουν να αναπτύξουν σχέσεις συνεργασίας μεταξύ τους. Ο πολιτιστικός τουρισμός αποτελεί μια ξεχωριστή κατηγορία, με υψηλού επιπέδου τουρίστες, ακολουθώντας κριτήρια μιας βιώσιμης ανάπτυξης, που θα μπορεί να συμβάλλει στην αειφόρο ανάπτυξη των ελληνικών τουριστικών προορισμών. Τα μουσεία και ο πολιτιστικός τουρισμός, έχουν κοινές κοινωνικές υποχρεώσεις και ευθύνες στην αύξηση της πολιτιστικής προσβασιμότητας, της κατανόησης και της διαπολιτισμικής επικοινωνίας του με το κοινό, καθώς και οι δύο τομείς διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στον τοπικό πολιτιστικό σχεδιασμό.

Κεφάλαιο 6^ο: Συμπεράσματα – Συζήτηση

Έχει καταστεί σαφές ότι η επιστημονική και εκπαιδευτική έρευνα γύρω από τα αρχαία ανθρώπινα κατάλοιπα, δημιουργεί έναν υψηλό βαθμό ενδιαφέροντος προς το ευρύτερο κοινό. Τα ανθρώπινα κατάλοιπα συνιστούν πολύτιμες επιστημονικές και εκπαιδευτικές πηγές και η μελέτη τους ανοίγει ένα μοναδικό παράθυρο, όπου η σύγχρονη κοινωνία έρχεται αντιμέτωπη με το παρελθόν της, μέσω της ενημέρωσης, της εκπαίδευσης και της ψυχαγωγίας. Η έκθεσή τους, μέσα από μουσειακές συλλογές και εκπαιδευτικά προγράμματα και η αρωγή των επιστημονικών πεδίων της Δημόσιας Αρχαιολογίας και Οστεοαρχαιολογίας, μπορούν να προσφέρουν σημαντικές γνώσεις, τις οποίες δεν μπορούμε να αντλήσουμε από άλλες επιστήμες.

Τα συμπεράσματα και οι προτάσεις, που θέτονται στην παρούσα διατριβή είναι: η σπουδαιότητα των επιστημονικών κλάδων, της Δημόσιας Αρχαιολογίας και της Οστεοαρχαιολογίας, η έκθεση των ανθρώπινων καταλοίπων σε μουσειακές εκθέσεις, οι τρόποι προσέγγισης και συμμετοχής διαφορετικών ομάδων κοινού με στόχο τη μεταλαμπάδευση γνώσεων, πληροφοριών και εμπειριών. Η εμπειρία σε τέτοιου είδους μουσειακές συλλογές, είναι σημαντικό να οδηγεί τον επισκέπτη στην εξερεύνηση, την ανάπτυξη ιδεών, την έμπνευση και την βαθύτερη κατανόηση, ανοίγοντας δρόμο στο συναίσθημα και στην κριτική σκέψη. Η προσέγγιση σε εκθέσεις με οστέινο υλικό, θα πρέπει να ενθαρρύνει την συμμετοχή του κοινού. Η ελκυστική παρουσίαση των εκθεμάτων, σε συνοδεία με τις συμπληρωματικές πληροφορίες, είναι απαραίτητες, με σκοπό την απόκτηση γνώσεων και την επίτευξη μιας ευχάριστης και διασκεδαστικής επίσκεψης, με τρόπο ξεκάθαρο και αποδοτικό. Παράλληλα, η χρήση της τεχνολογίας και της ψηφιακής συμμετοχής του κοινού, μέσα από ανοιχτές βάσεις δεδομένων, θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη στην ολοκλήρωση μιας μουσειακής εμπειρίας. Η αξιοποίηση της τεχνολογίας, σε προγράμματα εντός και εκτός μουσείου, είναι μια δημιουργική διαδικασία που βασίζεται σε μια διαρκώς εξελισσόμενη διαλεκτική σχέση, ανάμεσα στις δυνατότητες της τεχνολογίας και τις αντιλήψεις και πρακτικές ενός μουσείου. Είναι σημαντικό, λοιπόν, να επιμείνουμε στη δημιουργία νέων τεχνολογικών πρακτικών, καθώς ο επισκέπτης εμπλέκεται ενεργά σε αυτές τις δραστηριότητες. Ο καλύτερος τρόπος, σε ό,τι αφορά τη δημιουργία και τον σχεδιασμό των εκθέσεων, θα ήταν το μουσείο να οραματιστεί τη διαδικασία της επίσκεψης, λαμβάνοντας υπόψιν του τις προηγούμενες εμπειρίες του ατόμου, αλλά και τον αντίκτυπο που θα έχει η επίσκεψη στο μέλλον. Ο καλός σχεδιασμός και η προετοιμασία αποτελούν τα θεμέλια για μία επιτυχή μουσειακή επίσκεψη και απαιτείται συνεχής προσπάθεια, ώστε οι επισκέπτες να μπορέσουν να λάβουν ενεργό μέρος πριν, κατά και μετά την επίσκεψη

Επιπλέον, στην παρούσα διατριβή, έγινε μια προσπάθεια κατηγοριοποίησης των μουσείων, με βάση τις συλλογές ανθρώπινων καταλοίπων που εκθέτουν και εξετάστηκαν μελέτες και πρακτικές από την Ελλάδα και το εξωτερικό. Η δημόσια έκθεση των οστών και η αλληλεπίδραση με το κοινό, είναι σημαντική τόσο για την επιστημονική όσο και για την εκπαιδευτική έρευνα, αφού η επιστημονική πληροφορία βρίσκει διόδους προς το ευρύτερο κοινό και τα ανθρώπινα οστά, αποτελούν ένα σημείο εκκίνησης, όπου το κοινό θα μπορεί να αναζητήσει τους δεσμούς του με το παρελθόν. Οι μουσειακές συλλογές ανθρώπινων καταλοίπων, θα πρέπει να υπηρετούν την κοινωνία, μέσω της μετάδοσης γνώσης, της ανάπτυξης δεξιοτήτων, της ενδυνάμωσης κοινοτικών δεσμών και της μετάδοσης αξιών. Η έκθεση των οστέινων συλλογών, συνιστά ένα από τα κύρια εκπαιδευτικά όργανα ενός μουσείου, διότι βοηθά το κοινό να κατανοήσει πολλές πτυχές των αρχαίων κοινωνιών και η πρακτική μελέτη τους είναι μεγάλης σημασίας, καθώς στοχεύουν στην εκπαίδευση, ενημέρωση και την ψυχαγωγία του επισκέπτη, που είναι και ο τελικός αποδέκτης. Τα μουσεία, σήμερα, καλούνται να συμβάλουν στη δημιουργική εμπειρία και από χώροι προσέλκυσης παθητικών παρατηρητών, να γίνουν κέντρα δράσης και αναζήτησης. Η πραγματική πρόκληση έγκειται στην ποιότητα της εμπειρίας, που προσφέρει ο μουσειακός χώρος με βάση μια επικοινωνία πολλαπλών κατευθύνσεων. Η πολιτιστική κληρονομιά που εκθέτει κάθε μουσείο, αποτελεί μέρος της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς και ως εκ τούτου, είναι σημαντικό τα μουσεία να είναι αντιπροσωπευτικά για διαφορετικές ομάδες κοινού. Η βιωσιμότητα του θεσμού του μουσείου, που στη σύγχρονη δυτική κοινωνία έχει να ανταγωνιστεί μια πληθώρα δραστηριοτήτων «ελεύθερου χρόνου», έχει ως κύριο στόχο την ενεργό συμμετοχή των επισκεπτών, καθώς ο ανθρώπινος παράγοντας είναι αυτός που αποτελεί τον άξονα, γύρω από τον οποίο αρθρώνεται μια έκθεση.

Βιβλιογραφία

Ανδρέου Στ., Κωτσάκης Κ. (2002), Αρχαιολογία, Μουσείο και εκπαίδευση. Έρευνα της ελληνικής και της διεθνούς εμπειρίας, *Αρχαιολογία & Τέχνες*, τ. 85B: 102-103.

Γαλανίδου Ν., Liv Helga Dommasnes (2012), *Μιλώντας στα παιδιά για το παρελθόν. Μια διεπιστημονική προσέγγιση*, Εκδόσεις Καλειδοσκόπιο, Αθήνα 2012

Γκαζή Α.(επιμ.) (2007), Δημόσια Αρχαιολογικά Μουσεία, Νέες μόνιμες εκθέσεις και επανεκθέσεις: μια επιλεκτική σκιαγράφιση τάσεων, *Τετράδια Μουσειολογίας* 4, 45-56

Γκαζή Α.(1999), Από τις Μούσες στο μουσείο: η ιστορία ενός θεσμού διά μέσου των αιώνων, *Αρχαιολογία & Τέχνες* 70: 39-46

Δοξανάκη Α. (2013), Τα αρχαιολογικά μουσεία και η επικοινωνία τους με το κοινό: ανασταλτικοί παράγοντες επιρροής στο μοτίβο της επισκεψιμότητας των αρχαιολογικών μουσείων της Αθήνας, *Περιοδική έκδοση του Κέντρου Μουσειακών ερευνών 8-9*, 2013: 60-70, Αθήνα.

Ιωαννίδη, Β. (2016), *Μουσείο και Εκπαίδευση για όλους, Σειρά: Δια Βίου «Εκπαίδευση για Όλους»*, Ναύπλιο: αυτοέκδοση.

Καραβασίλη Μ., Μικελάκης Μ. (2003), *Η ερμηνεία της κληρονομιάς στα μουσεία του Πανεπιστημίου Αθηνών. Μια Μουσειολογική προσέγγιση*, 11-13, Ιούνιος 2003, Αθήνα.

Λάζος Π., Βλαχάκης Γ., Τσίτου Φ. (2016), *Στα χνάρια της ιστορίας των φυσικών επιστημών. Τα εκθέματα του μουσείου Ιστορίας Πανεπιστημίου Αθηνών μέσα από τα μάτια των μαθητών*. 2^ο Πανελλήνιο Συνέδριο, με Διεθνή συμμετοχή για την προώθηση της εκπαιδευτικής καινοτομίας, Λάρισα.

Μαλακασιώτη Ζ.(1990), «Το Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου», *Αρχαιολογία* 34, 109-111.

Μαυραγάνη, Ε. (2017), *Στρατηγική Μάρκετινγκ Μουσείων για την Ενίσχυση του Τουρισμού. Τουριστική Ανάπτυξη, Συμβολές Ελλήνων Επιστημόνων*. Εκδόσεις Παπαζήση.

Μουσούρη Θ. (1999), «Έρευνα Κοινού και Αξιολόγηση στα Μουσεία», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 72: 57.

Μπούνια Α., Νικονάνου, Ν., Οικονόμου, Μ. (επιμ.) (2008), *Η Τεχνολογία στην Υπηρεσία της Πολιτιστικής Κληρονομιάς*, Εκδ. Καλειδοσκόπιο, Αθήνα.

Μπούνια Α.(2015), *Έρευνα επισκεπτών και αξιολόγηση: Η «φωνή» του κοινού, Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα*, 149-166, Αθήνα.

Νάκου Ε. (2001), *Μουσεία: Εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός*. Αθήνα: Νήσος.

- Νικόνανου Ν. (2010) *Μουσειοπαιδαγωγική από την θεωρία στην πράξη*, Εκδ. Πατάκη, Αθήνα.
- Νικονάνου, Ν., Μπούνια, Α., Φίλιππουπολίτη, Α., Χουρμουζιάδη, Α., Γιαννούτσου, Ν., 2015. *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα*. Αθήνα.
- Οικονόμου Μ. (2003), *Μουσείο: Αποθήκη ή ζωντανός οργανισμός; (Μουσειολογικοί προβληματισμοί και ζητήματα)*, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική.
- Παναγοπούλου-Καράμπελα Ε. (2013), *Το πρόσφατο έργο της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Νότιας Ελλάδας*. Για την ανάδειξη σπηλαίων στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013: Σπήλαια Διφύ Μάνης.
- Παπαγεωργόπουλου Χ., Μωραΐτης Κ., Νικήτα Ε., Ηλιόπουλος Κ., Βήκα Ε., (2015), *Ειδικά θέματα σκελετικής ανθρωπολογίας, ταφονομίας και Βιοαρχαιολογίας*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.
- Σακκή Ζ. (2008), *Έρευνα για Ζητήματα Δεοντολογίας και Νομικού Πλαισίου στη Διαχείριση, Ανάδειξη και Προστασία Ανθρωπίνων Υπολειμμάτων στον Ελλαδικό Χώρο*. Μεταπτυχιακή Εργασία Εξειδίκευσης, ΕΚΠΑ, Αθήνα.
- Σακκή Ζ. (2013), Σύγχρονοι δεοντολογικοί και νομικοί προβληματισμοί για τα ανθρώπινα υπολείμματα. Η περίπτωση του Εγκληματολογικού Μουσείου, *Περιοδική Έκδοση του Κέντρου Μουσειακών Ερευνών του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Τεύχος 8-9, 2013: 42 - 50, Αθήνα.
- Σκαλτσά, Ματούλα (1999), *Για τη μουσειολογία και τον πολιτισμό*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Εντευκτηρίου.
- Τζωρτζή Κ. (2010), Ανθρώπινα κατάλοιπα ως μουσειακά εκθέματα - Νέες τάσεις στην εκθεσιακή πρακτική και επικοινωνιακή πολιτική, *Αρχαιολογία και τέχνες*, 117: 69-77.
- Τζωρτζάκη Ν. (2012), Είναι τα μουσεία βέβηλα; Ανθρώπινα κατάλοιπα σε ανθρώπινα χέρια. *Τετράδια Μουσειολογίας* 8: 4-12, Εκδόσεις Καλειδοσκόπιο.
- ΥΠΠΟ-ICOM. (2009), *Κώδικας δεοντολογίας του ICOM για τα Μουσεία*. Αθήνα: Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων (ICOM) – Ελληνικό Τμήμα.
- Ambrose T. & Paine C. (1993), *Museum Basics*, New York: Routledge, 30-32, 52.
- Balistreri A. (2014), *Putting the Dead-on Display: An Exploration of Visitor Perceptions and Motivations Regarding Preserved Human Remains in Museums with Particular Emphasis on the Museo de las Momias de Guanajuato and Body Worlds & the Cycle of Life*, University of Wisconsin-Milwaukee.
- Clark J. (2010) *Towards a multidisciplinary practice for human remains: the conservation, collection, and display of human remains, and objects made from them*, University of East Anglia.
- Cook K. (2018), *Open Data as Public Archaeology: The monumental Archive Project*, *Special Volume 3*, 2018: 177-194.

Curtis N. (2003), Human Remains: The sacred, Museums and Archaeology, *Public Archaeology, Volume 3: 21-32*.

Douglas H. (2014), *Osteology Reference Collections, Encyclopaedia of Global Archaeology, 5633-5636: 2014*.

Fletcher A., Antoine D., Hill JD (2014), *Regarding the Dead: Humans Remains in British Museum*.

Fossheim H. (2012), *More Than Just Bones: Ethics and research on Human Remains, The Norwegian National Research Ethics Committees*.

Goodwin H. (2014), *DNA and Skeletal Analysis in Bioarchaeology and Human Osteology, Encyclopaedia of Global Archaeology, 2149-2154*.

Hood.M. G (1981), Leisure criteria of family participation and non-participation in museums. Unpublished manuscript, Hood Associates, Columbus, *The Museum Experience, pp.17-18*, Washington DC.

Hooper - Greenhill, E. (1999), *The educational role of museum, 67-71*, Routledge.

Hooper-Greenhill E. (1994), *Museum and their Visitors*, New York: Routledge.

Lacy S. (2018), Public Engagement through Burial Landscapes: Cupids and Ferryland, Newfoundland, *Special Volume 3, 2018: 55-78*.

Lundy K. J. (1998), *Forensic Anthropology: What Bones Can Tell Us, Volume 29, Number 7: 423-427*.

Mays S. (2014), *Holding and displaying Human Remains*, The Trustees of the British Museum.

Mays S., Brickley, M., Dodwell, N., Sidell J. (2018), *The Role of the Human Osteologist in an Archaeological Fieldwork Project*, Historic England.

McGimsey C.R. (1972), *Public Archaeology*. New York: Seminar Press.

Merriman N. (1999), *Making Early Histories in Museums*. Leicester University Press, London.

Merriman N. (ed) (2004), *Public Archaeology*, London.

Moshenska, S., Thornton, A. (2008), *Public Archaeology Interviews, Public Archaeology 9,3, 153-165*.

Moshenska, G. (2017) *Key Concepts in Public Archaeology*. London, UCL Press.

Panagiaris G. (2001), *Human Remains: Conservation, retrieval and analysis*,

Archaeopress 95-98, The British and Irish Bibliography.

Papagrigorakis, Synodinos, Antoniadis, Maravelakis, Toulas, Nilsson, Baziotopoulou-Valavani (2011), Facial reconstruction of an 11-year-old female resident of 430 bc Athens, *Angle Orthodontist, vol 81, no 1: 169-176.*

Page Kacey M. (2011), *The Significance of Human Remains in Museum Collections: Implications for Collections Management, 12-2011*, State University of New York.

Renfrew, C., Bahn P. (2001), *Αρχαιολογία, Θεωρίες, μεθοδολογία και πρακτικές εφαρμογές*. Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.

Richardson L., Almansa-Sánchez J. (2015), Do you even know what public archaeology is? Trends, theory, practice, ethics., *Journal World Archaeology, Volume 47, 2015, Issue 2: Public Archaeology.*

Schadla-Hall, T. (1999), Editorial: Public Archaeology. *In European Journal of Archaeology, 2, 147-158.*

Smith C. (2014), *Encyclopaedia of Global Archaeology*, Flinders University Adelaide, Australia.

Thomas S., Woodbridge L. (2014), *Introduction in Public Participation in Archaeology, The Boydell Press, 2014: 1-7.*

Ηλεκτρονικές Σελίδες

Ανθρωπολογικό Μουσείο Πανεπιστημίου Αθηνών

www.anthropologymuseum.med.uoa.gr (Ημερομηνία Ανάκτησης: 29.1.2021)

Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου, hellenic-culture.gr

(Ημερομηνία Ανάκτησης: 03.02.2021)

Διεθνές Συνέδριο (2019) «Κι όμως δεν είναι σιωπηλά. Ανθρώπινα κατάλοιπα

στα αρχαιολογικά μουσεία. Δεοντολογία και έκθεση». humanremainsmuseums.gr

(Ημερομηνία Ανάκτησης: 28.01.2021)

Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Ηλεκτρονικού Περιεχομένου. www.ekt.gr

(Ημερομηνία Ανάκτησης: 04.02.2021)

ΕΣΑμεΑ, Προσβασιμότητα. Το κλειδί για την εξάλειψη των διακρίσεων. www.esamea.gr

(Ημερομηνία Ανάκτησης: 02.02.2021)

Μύρτις: Πρόσωπο με πρόσωπο με το παρελθόν. www.myrtis.gr

(Ημερομηνία Ανάκτησης: 09.05.2021)

Cleveland Museum of Natural History. www.cmnh.org

(Ημερομηνία Ανάκτησης: 28.01.2021)

European Heritage Days www.coe.int

(Ημερομηνία Ανάκτησης: 03.02.2021)

Natural Sciences Collections Association (NatSCA) www.natsca.blog

(Ημερομηνία Ανάκτησης : 28.01.2021)

Vice Online, Speak C. (2014) How Do You Dismantle a Building Made of Human Remains?

Kutná Hora www.vice.com/how-do-you-dismantle-a-room-made-of-human-remains

(Ημερομηνία Ανάκτησης: 30.01.2021)

Planning and Developing a Museum, Outreach Program for Schools.

June 12, 2016, International Journal of Asia Digital Art & Design.

www.adada.info/journals/vol.20_no.02_3.pdf

(Ημερομηνία Ανάκτησης: 29.01.2021)